

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

ÚSTAV PRO ARCHEOLOGII

Diplomová práce

Bc. Anna Mezuliáníková

Hřebeny ve středověku: archeologicko-kulturně-historická studie

Combs in the Middle Age: archaeological-cultural-historical study

Praha 2015

Vedoucí práce: PhDr. Ivo Štefan, Ph.D.

Na prvním místě bych chtěla poděkovat vedoucímu mé diplomové práce PhDr. Ivo Štefanovi, Ph.D. za cenné rady a připomínky a poskytnutí užitečné literatury. Dále bych chtěla poděkovat Mgr. Janě Maříkové – Kubkové, Ph.D., Mgr. Ladislavu Varadzinovi, Ph.D., Mgr. Pavle Skalické, Mgr. Radkovi Bláhovi, PhDr. Janu Jílkovi, Ph.D., Mgr. Šárce Juřinové, PhDr. Jaroslavu Podliskovi, Ph.D., paní Sylvii Svatošové a dalším pracovníkům Národního památkového ústavu – územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze, Odboru archeologie za ochotu, vstřícnost, zpřístupnění konkrétních nálezů hřebenů a cenné informace. Za poskytnutí důležitých informací a literatury děkuji prof. PhDr. Janu Klápštěmu, CSc., Mgr. Jiřímu Ornovi a PhDr. Martinu Rychlíkovi, Ph.D.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité materiály a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne **30. května 2015**

[vlastnoruční podpis]

.....

Anna Mezuliáníková

Abstrakt (česky)

Hřebený jsou na celém světě používány jako toaletní předměty sloužící k úpravě vlasů a vousů, případně jako ozdoba účesu. Hřebený však mají také řadu symbolických a magických významů. Cílem této práce, je komplexní pohled na hřebený jako jednu z kategorií hmotné kultury středověku. První část je věnována výrobě hřebenů ve středověku, konkrétně materiálům, ze kterých byly hřebený vyráběny, technologii jejich výroby, výzdobným motivům, otázce míry specializace košťářství a dílnám na výrobu předmětů z kostí a parohu. Druhá část je zaměřena na funkci hřebene, vývoj účesu ve středověku, symboliku a magické významy hřebene a s tím související představy o magickém významu lidských vlasů a vousů a rituály spojené s jejich stříháním a česáním. Důležitou součástí této práce je analýza, syntéza a následná interpretace vybraných nálezů raně až vrcholně (případně pozdně) středověkých hřebenů z území České republiky. Cílem této analýzy, syntézy a interpretace je porovnání morfologických parametrů a výzdoby hřebenů z různých období středověku. Z této části do velké míry vychází kapitola věnovaná chronologii, morfologii a typologii středověkých hřebenů a kapitola týkající se sociálně – reprezentačních aspektů užívání hřebenů.

Klíčová slova (česky)

Hřebený, středověk, hmotná kultura, chronologie, morfologie, výrobní postupy, funkce, magický význam

Abstract (in English)

Combs are used as toilet objects for adjustment of hair and beard, or as a decoration of hairstyle all over the world. Combs have also a number of symbolical and magical significances. The aim of this work is a comprehensive view on combs as a one part of medieval material culture. The first part deals with the manufacture of medieval combs, particularly materials used for comb making, manufacturing processes, decoration, the degree of specialization of bone and antler objects manufacturing and manufactures in which bone and antler objects were produced. The second part is applied to the function of combs, evolution of hairstyles in the Middle Ages, symbolical significance and the associated magical significances of human hair and beard and different rituals connected with their cutting and combing. The core of this thesis is analysis, synthesis and interpretation of selected finds of medieval combs from what now is the territory of the Czech Republic. The aim of the analysis, synthesis and interpretation is the comparison of morphology and decoration of combs from different periods of Middle Ages. Chapters, which are devoted to chronology, morphology and typology of medieval combs and social-representational aspects of using combs are largery based on this part.

Keywords (in English)

Combs, Middle Ages, material culture, chronology, morphology, manufacturing processes, function, magical significance

OBSAH:

1	ÚVOD	8
2	HŘEBEN – DEFINICE A DESKRIPCE ARTEFAKTU	9
3	STAV BĀDÁNÍ	10
4	VÝROBA HŘEBENŮ VE STŘEDOVĚKU	13
4.1	Materiál	13
4.1.1	<i>Hřebeny ze dřeva</i>	<i>14</i>
4.2	Technologie výroby	15
4.3	Výzdoba	17
4.4	Míra specializace kost'ářství	20
4.5	Dílny na výrobu předmětů z kostí a parohu a jejich lokalizace v rámci sídlišť	21
5	FUNKCE HŘEBENE	25
5.1	Vývoj účesu ve středověku	25
6	SYMBOLIKA A MAGICKÉ VÝZNAMY HŘEBENE	29
6.1	Představy o magickém významu lidských vlasů a vousů a rituály spojené s jejich stříháním a česáním	29
6.2	Hřebeny v katolické liturgii	32
6.3	Hřebeny jako doklady lásky	34
6.4	Další symbolické významy hřebene	35
7	NÁLEZY STŘEDOVĚKÝCH HŘEBENŮ V ČECHÁCH A NA MORAVĚ	36
7.1	Analýza souboru hřebenů	37
7.2	Syntéza – Interpretace	40
7.2.1	<i>Raně středověké hřebeny</i>	<i>40</i>
7.2.2	<i>Raně – vrcholně středověké hřebeny</i>	<i>42</i>
7.2.3	<i>Vrcholně středověké hřebeny</i>	<i>43</i>
7.2.4	<i>Vrcholně – pozdně středověké hřebeny</i>	<i>44</i>

7.2.5	<i>Středověké hřebený (bez bližší datace)</i>	45
7.2.6	<i>Závěrečné zhodnocení raně středověkých, raně – vrcholně středověkých, vrcholně středověkých, vrcholně – pozdně středověkých a středověkých hřebenů (bez bližší datace)</i>	46
8	CHRONOLOGIE, MORFOLOGIE A TYPOLOGIE STŘEDOVĚKÝCH HŘEBENŮ	50
8.1	Hřebený časně slovanského období (6. – 7. století) a otázka jejich návaznosti na hřebený doby stěhování národů	50
8.2	Raně středověké hřebený (8. – 12. století)	54
8.3	Jednostranné a oboustranné hřebený závěru raného – pozdního středověku (12. – 15. století).....	57
8.4	Morfologie a výzdoba středověkých hřebenů bez bližší datace.....	60
8.5	Dlouhé hřebený a jejich interpretace.....	60
9	SOCIÁLNĚ - REPREZENTAČNÍ ASPEKTY UŽÍVÁNÍ HŘEBENŮ	65
9.1	Hřebený z pohřebišť	65
9.2	Hřebený ze sídlištních kontextů.....	67
10	ZÁVĚR	71
11	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	75
12	SEZNAM PŘÍLOH	81
13	PŘÍLOHY	85

1 ÚVOD

Předmětem této diplomové práce je popis vývoje hřebenů od raného do vrcholného až pozdního středověku na území České republiky. V prvních teoretických kapitolách se zaměřím na výrobu hřebenů ve středověku, jejich funkci a symboliku. V kapitole o výrobě hřebenů popíši materiál, ze kterého byly vyráběny, technologii jejich výroby a výzdobné motivy. Dále se budu věnovat otázce, do jaké míry bylo kost'ářství specializovaným řemeslem a kost'ářským dílnám a jejich lokalizaci v rámci sídelní struktury. V části věnované funkci hřebene se kromě samotné funkce budu zabývat rovněž vývojem účesu ve středověku. V kapitole o symbolice a magických významech hřebene popíši představy o magickém významu lidských vlasů a vousů a rituály spojené s jejich stříháním a česáním, dále se zaměřím na úlohu hřebenů v katolické liturgii a další symbolické významy hřebene.

Důležitou součástí této práce je analýza, syntéza a následná interpretace vybraných nálezů středověkých hřebenů z České republiky. Informace k jednotlivým hřebenům jsem čerpala jak z literatury, tak přímo z dokumentací některých nálezů. Ze zpracování tohoto souboru vychází kapitola o chronologii, morfologii a typologii středověkých hřebenů a také část věnovaná sociálně reprezentačním aspektům užívání hřebenů. V kapitole o chronologii, morfologii a typologii hřebenů se věnuji vývoji konstrukce, morfologie a výzdoby hřebenů v průběhu středověku a v samostatné podkapitole specifickým dlouhým hřebenům. V kapitole týkající se sociálně reprezentačních aspektů užívání hřebene se zabývám typy sídlišť, na jakých se hřebeny nacházejí, a zkoumám, zda se nějak liší hřebeny pocházející z různých typů lokalit. Zvláštní podkapitola je věnována hřebenům z pohřebišť.

V práci vycházím z archeologické, etnografické, antropologické a historické literatury a dále také z deskripce konkrétních nálezů.

2 HŘEBEN – DEFINICE A DESKRIPCE ARTEFAKTU

Hřeben je předmět charakteristický jednou či dvěma řadami zubů různé délky a hustoty. Rozlišujeme hřebeny jednostranné s jednou řadou zubů a oboustranné s dvěma protilehlými řadami zubů. Specifickou skupinou jsou jednostranné dlouhé hřebeny, které jsou v literatuře často označovány jako tzv. tkací. Hřebeny můžeme dělit také na jednodílné a trojdílné. Jednodílné exempláře jsou vytvořeny z jednoho kusu, zatímco ty trojdílné se skládají ze středové destičky se zuby, na kterou jsou pomocí nýtek připojeny z každé strany boční destičky (*Lutovský 2001, 97; Sklenář 2000, 9*). Hřebeny byly vyráběny z různých materiálů, nejčastěji z organických jako například dřevo, kost, paroh nebo rohovina, ale také z kovu a od 19. století i z plastu.

Hřeben byl a je celosvětově rozšířená toaletní potřeba určená k úpravě vlasů a vousů, případně slouží jako ozdoba účesu (*Lutovský 2001, 96; Sklenář 2000, 9*). Existence předmětů sloužících jako hřebeny se předpokládá nejméně od mladého paleolitu, ale nejstarší ojedinělé nálezy kostěných hřebenů pochází z neolitu (např. kultura s volutovou keramikou, *Vencl 1981, 243*). Celosvětově nejstarší nález hřebene známe z naleziště Tell Murybet v Sýrii a na základě radiokarbonového datování se řadí k pre-keramickému neolitu do doby přibližně 8000 let před Kristem (*Cruse 2007; 14*). Hřebeny tedy prodělaly dlouhou historii vývoje a i v současnosti jsou důležitými osobními předměty lidí takřka ze všech zemí a kultur na celém světě a stejně jako v minulosti stále plní různé funkce a symbolické významy.

3 STAV BĀDÁNĪ

Hřebený jsou používány od pravěku do současnosti. V období středověku se jejich funkce a podoba nijak výrazně neměnila. Na našem území byla největší pozornost archeologů věnována raně středověkým hřebenům. Hřebený, podobně jako jiné artefakty kladou před archeology různé problémy. Poměrně často se dochovávají pouze ve zlomcích, což komplikuje určení jejich funkce a především jejich bližší typologické zařazení. Na některých lokalitách se díky nepříznivým podmínkám společně s dalšími kostěnými artefakty nedochovávají vůbec.

Lubor Niederle v prvním díle své práce *Život starých Slovanů* věnuje pozornost slovanským hřebenům a mimo jiné je dělí na jednostranné, oboustranné a kovové, které sloužily jako ozdoba vlasů (*Niederle 1911*, 149 – 150). O toto dělení se ve své práci *Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě* opírá Vilém Hrubý a dále se zabývá podrobnější typologií slovanských kostěných hřebenů (*Hrubý 1957*, 165 - 169).

Jaroslav Kaván se ve svých člancích O zpracování a výzdobě kosti u západních Slovanů v době hradištní a Technologie zpracování parohové a kostěné suroviny zabývá technologií výroby hřebenů a úpravou kostěné a parohové suroviny, která byla dále použita ke zhotovení finálních výrobků (*Kaván 1958*, 253 - 285; *Kaván 1980*, 280 - 305). V článku *Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohu u Slovanů na základě nálezů ze Sekanky u Davle* se Kaván věnuje především tkacím hřebenům (úzké dlouhé hřebený) a problematice opracování kostěných a rohových výrobků, které pocházely ze Sekanky u Davle (*Kaván 1964*, 217 - 249).

Úzkými, dlouhými, kostěnými hřebený se zabýval rovněž Jan Klápště ve své studii *Příspěvek k povaze svědectví středověkých artefaktů: úzký kostěný hřeben a možnosti jeho výpovědi*. V této práci shrnuje nálezy hřebenů tohoto typu z našeho území a přináší souhrnnou charakteristiku úzkých kostěných hřebenů. V neposlední řadě se také věnuje původu tohoto typu artefaktu, jeho chronologickému vymezení a nejrůznějším interpretacím jeho funkce (*Klápště 1999*, 364 - 384).

Slavomil Vencl se ve svém článku nazvaném *Hřeben* věnuje tomuto artefaktu od neolitu až po středověk. Uvádí příklady jednotlivých lokalit a nálezů z nich

pocházejících. Zmiňuje výskyt hřebenů v etnografickém materiálu a upozorňuje na skutečnost, že v předprůmyslových kulturách vystupují hřebeny v někdy neočekávaných souvislostech a plní nejrůznější funkce a symbolické významy (*Vencel 1981*, 243 - 248).

Heslo hřeben můžeme najít v Lutovského Encyklopedii slovanské archeologie v Čechách na Moravě a ve Slezsku (*Lutovský 2001*, 96 - 97) a ve čtvrté části Archeologického slovníku Karla Sklenáře věnované kostěným artefaktům (*Sklenář 2000*, 9).

Jednovrstevným a dvouvrstevným raně středověkým hřebenům se věnuje Florin Curta ve svém článku Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechám a Moravě), který se zabývá etnogenezí Slovanů a konstruováním etnicity prostřednictvím hmotné kultury (*Curta 2008*, 673 – 675). Na tento článek reaguje práce Naďy Profantové nazvaná Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slavinity do střední Evropy. V této práci Profantová mimo jiné upozorňuje na nízkou chronologickou výpověď oboustranných hřebenů (*Profantová 2009*, 320 - 321).

Naprostá většina nálezů raně středověkých hřebenů z našeho území pochází ze sídlištních kontextů. Známe však i nálezy z pohřebních kontextů například čtyři zlomky spadající do časně slovanského období z lokality Praha – Bohnice (*Fridrichová – Profantová 1997*, 51 - 52) nebo dva celé hřebeny a jeden zlomek středohradištních hřebenů z pohřebiště ve Strážnici (okr. Hodonín; *Dostál 1966*; 177).

Z časně slovanského období jsou dále publikovány například nálezy z Roztok u Prahy (*Kuna – Profantová 2005*, 194 – 197) nebo z Mutěnic (okr. Hodonín; *Klanica 1993*, 87 - 88; *2008*, 204 – 205). Značná skupina nálezů spadajících převážně do hradištního období pochází z raně středověkých hradišť, jako jsou Stará Boleslav (*Bartošková 2003*, 251 – 254), Budeč (*Váňa 1995*, 61 – 62), Starý Plzenec (*Hnízdilová 2008*, 40 – 44), Pražský hrad¹, Bílina (*Váňa 1976*, 462 – 463) a na Moravě například Mikulčice (*Kavánová 1995*, 209 – 212, 287) nebo Břeclav – Pohansko (*Dostál 1975*, 69; *Vignatiová 1992*, 80 – 81).

---

¹ Ústní sdělení od Mgr. J. Maříkové – Kubkové, PhD., zpřístupnění nálezů hřebenů z Pražského hradu k dokumentaci.

Z druhé poloviny 12. a z 13. století máme k dispozici zejména nálezy z městského prostředí jako například z Prahy – Náměstí Republiky² nebo z Prahy – Nebovidské ulice (*Havrda – Tryml 2013, 385*). Do vrcholného středověku lze datovat například také čtyři hřebeny z Prahy – Rybné ulice³ nebo dlouhé hřebeny ze Sekanky u Davle (*Kaván 1964, 220 – 222*). Hradní prostředí je zastoupeno dvěma hřebeny z hradu Vízmburk (*Košťál 2013, 185, 187, 190*).

---

² Ústní a písemné sdělení od Mgr. Š. Juřinové, zpřístupnění nálezů hřebenů z Náměstí Republiky spravovaných společností Archaia Praha o. p. s. k dokumentaci.

³ Písemné sdělení od PhDr. M. Trymla.

4 VÝROBA HŘEBENŮ VE STŘEDOVĚKU

4.1 Materiál

Na našem území se nejvíce dochovávají hřebeny z kosti nebo parohu. Zvířecí kosti byly vedlejším produktem lovu, živočišné výroby a řeznictví a dobře dostupným a široce používaným materiálem (Cruse 2007, 202). Z našeho území známe kostěné hřebeny nebo jejich fragmenty například z Břeclavi – Pohanska (Dostál, 1975, 69; Vignatiouva, 1992, 80 - 81), Budče (Váňa 1995, 61 - 62) nebo z hradu Vízmburk (Košťál 2013, 185, 187). Z kostí, konkrétně z metapodií hovězího dobytka byly vyráběny také úzké kostěné hřebeny (Klápště 1999, 365). Paroh je přirozeně termoplastický materiál, který mohl být horkem a tlakem velmi dobře formován. Pro výrobu hřebenu mohlo být použito jak paroží vysoké lesní zvěře, tak rohy hovězího dobytka (Cruse 2007, 203, 205). Z našeho území máme doložené parohové hřebeny nebo jejich fragmenty například z Prahy – Bohnic (Fridrichová – Profantová 1997, 51 - 52), Roztok u Prahy (Kuna – Profantová 2005, 194 - 197) nebo ze Starého Plzece (Hnízdilová 2008, 41 - 43).

Materiálem používaným ve středověku na výrobu především luxusních hřebenu byla také slonovina. Slonovina pochází z klů a zubů určitých savců a může přetrvat staletí (Cruse 2007, 209). V Británii před příchodem Normanů byla používána zejména slonovina z mrožích klů, později však začala být pro výrobu hřebenu preferovaná slonovina ze sloních klů (Cruse 2007, 210). V průběhu 12. a 13. století byly ve Francii a Itálii zakládány v rámci klášterů dílny na výrobu slonovinových hřebenu. Tyto hřebeny byly většinou zdobeny scénami z Bible a sloužily jako osobní předměty privilegovaných společenských vrstev, případně jako liturgické předměty spojené s biskupy. V průběhu 14. století se u těchto hřebenu začaly prosazovat světské výzdobné motivy (Cruse 2007, 210).

Dalším materiálem, který bych chtěla zmínit, je želvovina. Tento materiál, používaný mimo jiné také pro výrobu hřebenu, byl získáván nikoli ze suchozemských, ale z konkrétních druhů mořských želv. Luxusní předměty z tohoto materiálu si pořizovali již obyvatelé starověkého Říma. Želvovina je přirozeně plastický a

termoplastický materiál a za působení horka a tlaku může být velmi dobře tvarována (Cruse 2007, 215). Z našeho území pochází nález oboustranného hřebenu z želvoviny (mušloviny) z výzkumu studní a odpadních jámek v Plzni (Dominikánská ulice 2). Tento nález je datován do pozdního středověku⁴.

4.1.1 Hřebeny ze dřeva

Výroba hřebenů ze dřeva je stále do velké míry otázkou. Podle J. Cruse je dřevo jedním z nejstarších materiálů používaných k výrobě hřebenů (Cruse 2007, 217). M. Lutovský se domnívá, že ačkoliv je na našem území dochováno jen velmi málo dřevěných hřebenů nebo jejich fragmentů, většina raně středověkých hřebenů byla zřejmě vyráběna právě z tohoto materiálu (Lutovský 2001, 97). J. Kaván uvádí, že hřeben byl běžný předmět používaný v každé domácnosti a pokud nebyl někde dostupný kostěný nebo parohový, tak dřevěný určitě ano (Kaván 1958, 260). Podle M. Slivky může být důvodem toho, že na Slovensku jsou kostěné a parohové hřebeny známy jen z několika lokalit skutečnost, že hřebeny byly po svém opotřebení spáleny a také se v hojné míře používaly hřebeny dřevěné (Slivka 1983, 335).

Hřebeny ze dřeva podobně jako další předměty z organických materiálů se v mnoha geografických oblastech téměř nebo vůbec nedochovávají. Nicméně na některých lokalitách a v určitých nálezových situacích se dřevěné hřebeny zachovávají ve velmi dobrém stavu. Z období raného středověku máme doloženy jednoduché oboustranné hřebeny z Novgorodu. Tyto předměty byly vyrobeny ze zimostrázového dřeva, nebo také ze slonoviny a mohou být datovány do 10. – 11. století (obr. 15). Původ oboustranných hřebenů z jednoho kusu vyrobených ze zimostrázového dřeva nebo slonoviny je hledán v řecko-románské kultuře. Zimostrázové hřebeny byly do Novgorodu zřejmě přineseny jako hotové výrobky (Smirnova 2002, 93). Na našem území bylo nalezeno množství dřevěných artefaktů na raně středověkém hradišti v Mikulčicích (okr. Hodonín) nebyly však mezi nimi žádné dřevěné hřebeny (Poláček 2000, 303 – 361). Nálezy dřevěných artefaktů z období středověku byly rovněž publikovány z německého Schleswigu (Ulbricht 2006, 9 - 96) a polských měst Gdaňsku (Barnycz-Gupieniec 1959, 12 – 40) a Ostrova Lednického (Stepnik 1996, 261 – 296), na

---

⁴ Pisemné sdělení od Mgr. J. Orny.

žádné z těchto lokalit však nebyly nalezeny dřevěné hřebeny. Z polského Kolobřehu pochází oboustranný hřeben vyrobený ze dřeva břízy a datovaný do 13. století (*Polak 1998, 255*). Dva dřevěné oboustranné jednodílné hřebeny máme z Prahy – Jungmanova náměstí. Tyto exempláře jsou datovány do pozdního středověku, konkrétně do 15. století⁵. Čtyři dřevěné hřebeny pochází z Bratislavy – západního suburbia. Tři exempláře jsou oboustranné, jeden je jednostranný. Oboustranné hřebeny jsou poměrně krátké a stejně jako exempláře z Prahy – Jungmanova náměstí jsou bez jakékoliv výzdoby. Hřebeny a další dřevěné artefakty z Bratislavy – západního suburbia jsou datovány do 15. – 16. století (*Polla 1979, 230 – 232*).

Domnívám se, že lidé ve středověku nepochybně vyráběli hřebeny i z organických materiálů jako je dřevo. Nálezy dřevěných hřebenů jsou však v archeologických situacích ojedinělé a nelze z nich vyvozovat, že hřeben byl běžný předmět používaný v každé středověké domácnosti.

4.2 Technologie výroby

Výroba hřebenů a dalších kostěných artefaktů začínala přípravou suroviny. Nejdůležitější bylo měkkčení kosti nebo parohu a existovaly různé způsoby jak toho dosáhnout. Podle S. A. Izjumové se kost měkkčila vařením v louhu, zatímco paroh stačilo vařit ve vodě. Měkkčením parohu se zabýval mimo jiné také W. Szafranski, který experimentálně prokázal, že nejlepšími výsledky je dosaženo vařením parohu ve vodě po dobu 7 – 11 hodin (*Kaván 1980, 280*). Jen Cruse uvádí, že před tím než byl paroh řezán, mohl být ponechán na hromadě na čerstvém vzduchu, aby se rozpadl, případně ponořen ve vodě po dobu až několika týdnů (*Cruse 2007, 206*). Podle V. Hrubého byla surovina určená pro domácí výrobu kostěných a parohových předmětů zpracovávána přímo bez změkčování, zatímco při dílenské výrobě byla kost nebo paroh nejprve uměle změkčována. Změkčování se provádělo buď rozpařováním nebo máčením v louhu či v rostlinných kyselinách (*Hrubý 1965, 258*).

Podle J. Kavána a E. Byrské byl pro výrobu hřebenů a také střepek nožů vhodnější spíše paroh (*Byrská 1953, 426; Kaván 1980, 282*) a kost se používala hlavně na výrobu různých rydel, bodců a rukojetí. Po změkčení suroviny následovalo její

---

⁵ Ústní sdělení od paní S. Svatošové.

dělení na menší části sloužící jako polotovary pro výrobu hřebenů (nebo jiných kostěných předmětů; *Kaván 1980, 282*). Paroh mohl být dělen nožem nebo pilkou. Při příčném dělení parohu nožem byl nůž zařezáván ze dvou stran šikmo nebo kolmo a materiál mezi řezy byl vylamován (*Kaván 1980, 282*). Pokud byl paroh příčně dělen pilkou, tak byl buď přeříznut na jeden záběr, nebo po několikerém nasazení pilky. Přebytečný materiál mezi řezy byl poté vylomen (*Kaván 1980, 284*). Pro řezání kosti se používal podobný postup (*Kaván 1980, 284 – 285*).

U hřebenů, které byly složeny z destiček, bylo důležité paroh nejprve štípáním rozdělit na destičky zpravidla obdélníkového nebo lichoběžníkovitého tvaru (*Jaworski 1994, 602*). Jen Cruse uvádí tři způsoby dělení parohu: paroh mohl být řezán podél středové linie zakřivení, nebo napříč, tak vznikly díly ve tvaru prstenců. Třetím způsobem bylo spirálové řezání kolem povrchu parohu. Takto vzniklé destičky byly větší a delší (*Cruse 2007, 206*). Podle J. Kavána byly z parohových špalíčků o velkém průměru štípány destičky ve formě kruhových výsečí, jejichž povrch byl nerovný. Podobný postup byl aplikován také při štípání destiček z kosti. Destičky byly dále opracovány a vyhlazeny do stejné síly (*Kaván 1980, 285 – 286*). Šířka destiček byla zpravidla omezena zaoblením kosti (*Kaván 1958, 260*). Několik takto upravených destiček bylo v dalším kroku sestaveno do zamýšleného tvaru konečného výrobku. Kratší destičky se používaly jako základ budoucích zubů a okrajových destiček a ve středu byly spojeny delšími spojovacími destičkami. Jednotlivé destičky byly k sobě obvykle snýtovány bronzovými nebo železnými nýtky (*Ambrosiani 1981; 113; Kaván 1980, 286*).

Hřebený byly snýtovány ještě s nerozřezanými zuby. Řezbář musel nejprve nožovitě zbrousit destičky a až poté přistoupil k řezání zubů (*Kaván 1958, 262*). Zuby byly vyřezávány šikmo, téměř souběžně s destičkou. Řezbář také často pilkou zařízl na obou stranách do spojovacích destiček. Takto vzniklé zářezy měly čistě dekorativní funkci. Technika řezání a pravidelnost zubů svědčí o tom, jak byl výrobce zručný a jakými nástroji disponoval. O tom, že se řezání zubů vždy nepovedlo, svědčí například hřeben z Věžeňské ulice ve Vratislavi. Jedná se o výrobní zmetek, který měl mimo jiné příliš tenké neuměle vyřezané zuby (*Jaworski 1994, 606*). Na závěr bylo nutné zuby zakulatit (*Kaván 1958, 262; Kaván 1980, 286 – 287*).

Specifickou skupinu hřebenů představují takzvané dlouhé hřebeny. Tyto předměty byly vyráběny z přednártních kostí hovězího dobytka. Z kosti byl vyříznut nebo spíše vyštípnut dlouhý kus a ten byl následně hladce ořezán. Dalším krokem bylo vyřezání zubů zprava doleva, přičemž počet zubů se pohyboval mezi 7 a 12. Konce zubů byly zahroceny a v rukojeti byl vyvrtán otvor pravděpodobně za pomoci spirálového vrtáku s kopinatým ostřím (*Kaván 1964*, 240 – 241; *Klápště 1999*, 365).

K výrobě hřebenů a dalších kostěných artefaktů potřeboval řezbář rozličné nástroje. Poznáváme je hlavně podle stop, které zanechávají na hotových výrobcích, polotovarech a odpadu (*Kaván 1980*, 288). Kost či paroh mohly být děleny pomocí dláta, sekery, nože nebo pilky. Drobné opracování povrchu parohu do konečného tvaru se provádělo zřejmě nožem nebo pořizem. Na nástrojích lze také rozlišit stopy po vrtání vrtákem a stopy po rytí oček nebo kroužků zvláštním kružidlem. S výjimkou pevného kružítko se na opracování kosti a parohu nepoužíval žádný speciální nástroj (*Kaván 1980*, 288). Rytá výzdoba byla pravděpodobně prováděna řezbářským dlátkem a nebyla náročná na složité nástroje. Jiná situace je však u předmětů zdobených plochým reliéfem nebo plastikou (*Kaván 1980*, 287). Pro upevnění opracovávaného předmětu byl důležitý svěrák, jeho rekonstrukce je však velice obtížná (*Kaván 1980*, 292).

Pro kostěné a parohové hřebeny, rukojeti a střenky nožů, jehelníčky, tkací destičky apod. je charakteristické, že kosti a parohy použité na jejich výrobu byly opracovány bez ohledu na jejich původní přirozený tvar. Tyto předměty byly zpravidla dílensky vyráběné a často hlazené, leštěné a zdobené. U podomácku vyráběných předmětů byl kladen důraz především na účelnost (*Hrubý 1965*, 259).

4.3 Výzdoba

Středověké hřebeny byly zdobené i nezdobené. Nezdobené byly zejména jednostranné dlouhé hřebeny. Výzdoba se nejčastěji nachází ve střední části – na středové destičce hřebene, ale známe i řadu exemplářů, které mají navíc výzdobu ještě na bočních destičkách.

Jedním z nejstarších a nejrozšířenějších výzdobných motivů na hřebenech je tečka uprostřed kolečka (případně uprostřed více soustředných kroužků). Zdobení kolečkem s tečkou je známo od Aljašky a severní Evropy po Afriku a jihovýchodní

Asii, neobjevuje se však v jižní Americe, jižní Evropě, Číně a Japonsku. Nejstarší hřebeny s tímto výzdobným prvkem pocházejí z neolitu. Výzdoba tečkou uprostřed kolečka se nejčastěji vyskytuje na dřevěných, slonovinových, kostěných a parohových hřebenech (Cruse 2007, 190 - 192). Symbolických výkladů tohoto motivu existuje celá řada. Motiv tečky uprostřed kolečka se objevuje například na slonovinových hřebenech ze starověkého Řecka a ze starověkého Egypta (koptské období, 7. – 3. století před Kristem) a stejně vypadá jeden z egyptských hieroglyfů spojovaných se sluncem. Tři koncentrické kroužky mohly rovněž symbolizovat tři přírodní živly – zemi, vzduch a vodu. Další symbolické významy má tento výzdobný prvek v subsaharské Africe, v Thajsku nebo Barmě (Cruse 2007, 191). Kroužky s tečkou zdobili parohové hřebeny, jehlice a pouzdra mimo jiné také Vikingové v severní Evropě (Cruse 2007, 191). Jsou doloženy i na hřebenech ze 6. století z Transylvánie, Maďarska, Srbska a Slovinska (Curta 2008, 674). Z našeho území máme tento motiv například na několika zlomech kostěných hřebenů z Břeclavi – Pohanska (okr. Břeclav; Vignatiová 1992, 80), na jednom z hřebenů z Budče (okr. Kladno, Váňa 1995, 61) nebo na hřebenu č. 115 z Prahy – Náměstí Republiky (obr. 40)⁶.

Dalším poměrně častým a typickým výzdobným motivem jsou vodorovné, svislé nebo šikmé rýhy. Tento výzdobný prvek se vyskytuje jak na středové destičce, tak na bočních destičkách. Hřebeny zdobené rytím známe například ze Staré Boleslavi (okr. Mladá Boleslav; Bartošková 2003, 253 – 254) nebo z Prahy – Bohnic (Fridrichová – Profantová 1997, 51 - 52). Ryté linie se někdy objevují také na dlouhých hřebenech, jako například na hřebenu č. 77 z Prahy – Rybné ulice (obr. 34)⁷. Dlouhé hřebeny byly zdobeny zpravidla vodorovnými liniemi a to v horní části pod provrtaným otvorem.

Rytá výzdoba nemusela být pouze ve formě linií, ale na některých hřebenech má například podobu vlnice, takzvaného motivu hadovce nebo hadovitého pásu či trojúhelníků. Motiv hadovce je na hřebenu ze Staré Boleslavi (okr. Mladá Boleslav; Bartošková 2003, 254) nebo na dvou exemplářích z Budče (okr. Kladno, Váňa 1995, 61). Jeden z těchto budečských hřebenů (č. 23) je navíc také zdoben rytím vytvářejícím žebříčkovitý motiv (obr. 22). Na hřebeni č. 25 z Budče je hadovitý pás částečně

---

⁶ Poznatek získaný dokumentací nálezů, který je uložen v depozitáři společnosti Archaiia Praha o. p. s., nález zpřístupněný Mgr. Š. Juřinovou.

⁷ Poznatek získaný dokumentací nálezů, který je uložen v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v hlavním městě Praze, nález zpřístupněný paní S. Svatošovou.

zdvojený a vytváří tak dojem girlandy (obr. 23; *Váňa 1995*, 61). Rytými trojúhelníčky je zdoben například hřeben č. 32 z Roztok u Prahy (okr. Praha – západ; obr. 26; *Kuna – Profantová 2005*, 194). Rytá výzdoba je na některých hřebenech také uspořádána do motivu mřížky, kosočtverců nebo takzvaného větvičkovitého ornamentu. Neúplný hřeben č. 12 z Břeclavi Pohanska (okr. Břeclav – Pohansko) je zdobený jak mřížkou, tak kosočtverečnými políčky na jedné straně a na druhé straně zdvojenými úhlopříčkami vytvářejícími trojúhelníkovité plochy (obr. 21; *Vignatiová 1992*, 80 – 81), hřeben zdobený větvičkovitým ornamentem byl nalezen například ve Strážnici (okr. Hodonín; obr. 28; *Dostál 1966*, 177).

Dalším typem výzdoby byly vpichy. Vpichy je zdobený například jeden hřeben ze Staré Boleslavi (okr. Mladá Boleslav; *Bartošková 2003*, 254) nebo hřeben č. 25 nalezený na hradišti Budeč. Na tomto předmětu jsou vpichy spojeny do motivu trojúhelníčků (obr. 23; *Váňa 1995*, 61).

Originálně je zdoben zlomek hřebene č. 39 z Dolánek – Rubínu u Podbořan. Zlomek byl patrně součástí honosného trojdílného jednostranného hřebene, na kterém je kombinovaná rytá a vybíjená výzdoba společně s vyřezávanými zvířecími hlavičkami (okr. Louny; obr. 27; *Bubeník 1988*, 182). Mimořádným exemplářem je bezpochyby také oboustranný kompozitní hřeben č. 70 ze Starého Města pražského – Rybné ulice. Tento předmět je složen z mnoha destiček a je bohatě zdobený rytými liniemi, půlobloučky a motivem tečky uprostřed soustředných kroužků. Na středové části hřebene se navíc dochovala rytá plastická výzdoba zbytky tyrkysově modré barvy (obr. 33)⁸.

---

⁸ Poznatek získaný dokumentací nálezů, který je uložen v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v hlavním městě Praze, nález zpřístupněný paní S. Svatošovou.

4.4 Míra specializace kost'ářství

Otázka do jaké míry byly kostěné a parohové předměty v raném a vrcholném středověku vyráběny podomácku a do jaké míry byly produkty specializovaných dílen a řemeslníků je stále do velké míry nezodpovězena. Podle Viléma Hrubého byla ve velkomoravském období většina kostěných předmětů vyráběna podomácku. Můžeme tak usuzovat například na základě nálezů řezaných a štípaných kostí v některých sídlištních objektech odkrytých ve Starém Městě u Uherského Hradiště, v osadách „Na Valách“ a „Na Dědině“. Ve Starém Městě byly podomácku vyráběny zejména kostěné proplétáčky, brusle, šídla a rydla, roubíky, hladidla, držadla, násady, hrací kameny apod. Na druhé straně existuje řada dokonale vyrobených předmětů, které naznačují, že byly vytvořeny odborníky za použití specializovaných nástrojů. Jedná se zejména o kostěné a parohové hřebeny, rukojeti a střenky nožů, jehelníčky a tkací destičky (*Hrubý 1965, 258 – 259*). Můžeme tedy předpokládat, že předměty, jejichž výroba nevyžadovala zvláštní zručnost (šídla, proplétáčky, brusle atd.) byly vyráběny v jednotlivých domácnostech, zatímco honosnější a na výrobu náročnější předměty (např. hřebeny) pocházejí ze speciálních kost'ářských dílen (*Bartošková – Štefan 2006, 740*).

Podle Jaroslava Kavána, se výrobou hřebenů zabývali specialisté – hřebenáři, kteří pracovali jen na několika místech v zemi (*Kaván 1958, 264*). M. Beranová a M. Lutovský zmiňují, že v průběhu 11. – 12. století se hřebenářství zřejmě stalo vysoce profesionálním a kvetoucím řemeslem (*Beranová – Lutovský 2009, 390*). Naproti tomu podle Zikmunda Wintera jsou hřebenáři zmiňováni ve 14. století, nebylo jich však mnoho, a pokud je známo, byli jen v Praze. Do roku 1914 jich bylo v Praze napočítáno 9. Na venkově byly hřebeny vyráběny zřejmě jinými řemeslníky spíše ze dřeva než z kosti. Z kostí vyráběli rovněž kostečníci nebo kostkaři a příbuzným řemeslem byli vrhcábníci, kteří vyráběli šachy (*Winter 1906, 147*).

4.5 Dílny na výrobu předmětů z kostí a parohu a jejich lokalizace v rámci sídlišť

Jaroslav Kaván ve svém článku Technologie zpracování parohové a kostěné suroviny z roku 1980 publikoval mapu rozmístění slovanských dílen na zpracování parohu. Na této mapě rozlišuje lokality s dílnou prokázanou na základě nálezů polotovarů a odpadků, lokality s dílnou prokázanou díky nálezům výrobků, a lokality s dílnami identifikovanými prostřednictvím nálezů výrobků, polotovarů i odpadu (*Kaván 1980, 293, 295*). Tato mapa však zobrazuje pouze lokality známé z literatury a vynechává lokality, na kterých mohly také existovat dílny, ale nejsou doloženy nálezy. Produkce většiny zachycených nálezů spadá do 10. – 12. století, ale jsou známy i mladší nebo starší dílny (*Kaván 1980, 293*).

Jednou z nejstarších oblastí s koncentrací kost'ářských dílen je jižní Morava. Dílny zde fungovaly již v době velkomoravské, v 9. století, dříve než v Polsku nebo v Čechách (*Kaván 1980, 293*). Z tohoto období máme například doloženou dílnu ve Starém Městě u Uherského Hradiště na severovýchodním okraji předhradí osady I „Na Valách“. Centrum výrobního okrsku tvořilo velké obydlí, ve kterém se nacházela i vlastní dílna. Kolem obydlí bylo odkryto 7 menších zahlobených objektů s množstvím parohové a kostěné suroviny, polotovarů v nejrůznějším stádiu opracování, hotových výrobků a pracovního odpadu. Dílna byla podle průvodního keramického materiálu datována do 2. poloviny 9. století (*Hrubý 1965, 259*).

Výroba hřebenů je doložena také na slovanském sídlišti v Mutěnicích – Zbrodě (okr. Hodonín). Jedna ze zemnic odkrytých na tomto sídlišti byla interpretována jako obydlí specializovaného výrobce hřebenů. V zemnici byly nalezeny ořezávané kusy parohu a polotovary, které naznačují místní výrobu a rovněž parohová ploténka s otvory na koncích, která je srovnatelná s ploténkami kostěných hřebenů. Ve výplni objektu se dále našly zvířecí kosti, železný předmět a nezdobená keramika s vyhrnutými okraji (*Klanica 1993, 88; Klanica 2008, 204*).

Nálezy kost'ářského odpadu, polotovarů a parohové částečně upravené suroviny z předvelkomoravského období máme rovněž z moravských Mikulčic (okr. Hodonín). V Mikulčicích se dále našly polotovary kostěných jehelníčků, dvojčlenných a trojčlenných parohových schránek, šidel, proplétáčků, hrotů a tzv. bruslí. Polotovary kostěných a parohových výrobků a výrobní odpad se měly koncentrovat zejména v severní polovině akropole – v okolí IV. a V. kostela. Na východ a na západ od III.

kostela se našly především parohové schránky. Nálezy polotovarů a suroviny pochází také z předhradí na Štěpnici. Doklady velkého množství kostěných předmětů a polotovarů naznačují nějakou formu specializované košťářské výroby, dílna však zatím nebyla v Mikulčicích objevena (*Měřínský 2002, 320*).

Druhou oblast podle Kavána představují Čechy, konkrétně lokality Čáslavský Hrádek, Praha, Levý Hradec, Budeč a Libice nad Cidlinou. Z těchto lokalit máme nálezy převážně z druhé poloviny 10. a z 11. století (*Kaván 1980, 293*). Hřebeny z těchto lokalit jsou často bohatě zdobené zejména motivem tzv. hadovce na puncovaném pozadí a často se jedná o oboustranné třívrstvé hřebeny. Bohužel na výše zmíněných lokalitách postrádáme přímé doklady košťářské výroby jako jsou parohové odřezky a polotovary (*Bartošková – Štefan 2006, 740 – 741*). Z hradiště Budeč pochází největší soubor řemeslně zpracovaných kostěných artefaktů (mimo jiné 17 hřebenů a jejich zlomků), přesto to však není přesvědčivý doklad toho, že byly na Budči vyráběny. Na některém z výše uvedených hradišť se dá předpokládat dílna na výrobu luxusních kostěných předmětů, otázkou ale zůstává, na kterém z nich skutečně existovala (*Bartošková – Štefan 2006, 740 – 741; Bartošková 2014, 129*).

Vrcholně středověká dílna ze 13. století je doložena v Sekance u Davle. Podle nálezů hotových výrobků a polotovarů se dá usuzovat, že se dílna v Sekance u Davle omezovala na produkci dlouhých hřebenů, vyhlazených kostěných kroužků, stěnek nožů, hracích kostek a kamenů apod. V dílně byly zpracovávány kosti skotu a parohovina (*Kaván 1980, 293; Richter 1963, 214*).

Podle Jaroslava Kavána byla rozhodujícím faktorem vzniku a existence dílen politicko-hospodářská situace. Nálezy předmětů z kostí a parohu a dílny na jejich výrobu se koncentrují v centrech politické moci. Na našem území byly takovými centry již zmíněná jižní Morava a střední Čechy. V Polsku se dílny koncentrovaly v Štětíně, Volyni, Gdaňsku, v oblastech kolem Hnězdna, Biskupina, Ostrova Lednického a Poznaně. Výroba kostěných a parohových předmětů je rovněž doložena v Krakově, Opoli a Vratislavi (*Kaván 1980, 293*).

Ve Vratislavi v oblasti Kotlarske, Igielné a Biskupské ulice a Rynku dokládají archeologické nálezy výrobu předmětů z kostí a parohu ve vrcholném a zejména pozdním středověku. Během archeologických výzkumů v této oblasti byly objeveny

zejména hrací kostky, tkací hřebeny, korálky z růženců a knoflíky (*Jaworski 1994, 601*).

Během záchranného výzkumu na vratislavském Rynku v letech 1995 – 1997 bylo objeveno velké množství zvířecích kostí a jejich fragmentů a 3782 kostěných a parohových výrobků (*Jastrzebski 1999, 89*). Z vratislavského Rynku pochází mimo jiné 12 hřebenů a velké množství odpadu souvisejícího s jejich výrobou. Všechny hřebeny jsou oboustranné a dva exempláře jsou jednodílné (*Jastrzebski 1999, 90; Jaworski 2007, 517 - 518*).

Ve Věžeňské ulici (ve Vratislavi) je doložena přímo hřebenářská dílna, ve které byly v pozdním středověku vyráběny oboustranné třívrstvé hřebeny a oboustranné jednovrstvé hřebeny. Kromě hotových výrobků jsou k dispozici také nálezy výrobního odpadu z různých fází výroby kostěných hřebenů (*Jaworski 1994, 601 – 602*). Výroba hřebenů ve Věžeňské ulici probíhala ve dvou obdobích. Nejprve zde byly v 2. polovině 13. století vyráběny hřebeny z narovnaných rohovitých dobytčích pochev a následně na konci 13. a v průběhu 14. století kostěné třívrstvé hřebeny. Nejvíce výrobního odpadu bylo nalezeno nedaleko gotického domu na parcele Věžeňská 11 (*Jaworski 1994, 613; Jaworski 2007, 512, 514*).

V raném středověku byla široce rozvinutá výroba a distribuce hřebenů a obecně kostěných předmětů také ve Skandinávii, Rusku nebo na Britských ostrovech. Nejdůležitější centra, kde byly nalezeny archeologické doklady pro výrobu hřebenů, jsou ve Skandinávii: Birka, Ribe, Hedeby, Dorestad a Åhus; v Rusku: Stará Ladoga, Novgorod; v Anglii: Southampton a York (*Ambrosiani 1981, 39*).

Z lokality Åhus ve Švédsku pochází přes 28 000 nálezů opracovaného parohu a parohových výrobků. Åhus bylo významné obchodní centrum 8. – 10. století na dolním toku řeky Helge. Starší fáze osídlení – lokalita Åhus I je datována mezi roky 700 – 750 a nejednalo se zřejmě o sídliště trvalého charakteru. Z této lokality pochází doklady výroby skleněných korálků, odlévání bronzu, kovářství a výroby hřebenů. Velké množství dokladů opracování parohu a výroby kompozitních jednostranných hřebenů bylo nalezeno především na lokalitě Åhus II. Na Åhusu II se řemeslné aktivity zaměřovaly hlavně na výrobu ženských i mužských oděvů včetně doplňků jako byly například zdobené hřebeny. Na lokalitě byly dále vyráběny kování nástrojů, zbraně a

dřevěné nádoby. Značná část řemeslníků žila na lokalitě po větší část roku, někteří však sídliště na část roku opouštěli (*Callmer 2002*, 125 – 127, 135, 145, 147).

5 FUNKCE HŘEBENE

Hřebeny sloužily ve všech obdobích především jako nezbytná hygienická potřeba sloužící k úpravě vlasů a vousů (*Lutovský 2001, 96; Sklenář 2000, 9; Smetánka 2010, 117*). Vyčesávání vlasů, případně vousů bylo každodenní činností, která byla účinným způsobem jak nedostat parazity (*Smetánka 2010, 117*). Podle Michala Lutovského se jedná o patrně nejčastější toaletní potřebu, kterou vlastnila každá raně středověká domácnost. Slované používali k úpravě svého zevnějšku kromě hřebenů také nůžky, břitvu, vzácněji pinzety, lžičky na čištění uší a zrcadla (*Niederle 1911, 143*).

Hřebeny sloužily ve středověku také jako ozdoba účesu (viz podkapitola Vývoj účesu ve středověku; *Sklenář 2000, 9*).

Specifické dlouhé hřebeny, v literatuře často označované jako tkací rozhodně nesloužily k česání vlasů a ohledně jejich funkce existuje více teorií (viz kapitola Dlouhé hřebeny a jejich interpretace).

5.1 Vývoj účesu ve středověku

Hřebeny nebyly jen toaletními předměty sloužícími k úpravě vlasů nebo vousů, ale byly rovněž módními, efektními a pečlivě propracovanými ozdobami účesů. Historie hřebenů jako součástí účesu začala již ve starověku. Nálezy kostěných a slonovinových hřebenů a slonovinových jehlic na spínání účesu pochází například z Egypta, z lokality Nakada I (4000 – 3500 před Kristem). Mnohdy krásně zdobené hřebeny známe také z minojské Kréty, starověkého Řecka nebo Římské říše (*Cruse 2007, 15 – 19*). V této kapitole popíšu, jak se vyvíjel dámský účes především v průběhu středověku a jakou roli v něm hřebeny sehrály.

V Anglii nosily anglosaské dámy z vyšších kruhů na hlavě zlatý kroužek, který byl buď jednoduchý, nebo zdobený šperky a udržoval ve správné pozici závoj, který tak nepadal do obličeje a na temeno hlavy. Anglosasové hojně používali hřebeny ve tvaru písmene H, které se dobře hodily pro úpravu vlasů (*Cruse 2007, 20*). V životě Vikingů

hrály hřebeny zřejmě velmi důležitou roli a poměrně běžně je nacházíme jako součást pohřební výbavy vikingských hrobů. Vikinské kompozitní hřebeny vycházely z anglosaských a byly vyráběny nejčastěji z parohu a kosti (*Cruse 2007, 20*).

Slovanské dívky nosily vlasy rozpuštěné nebo spletené do copů a zdobily je květy nebo kostěnými případně bronzovými jehlicemi (obr. 1). Zvyk nosit rozpuštěné vlasy se zřejmě udržel až do rozšíření křesťanství. Vdané ženy jak před nástupem křesťanství tak po něm nosily vlasy zahalené šátkem nebo rouškou (obr. 2). Roušky na vlasy byly prosté nebo různě vyšívané a zdobené a v průběhu středověku se z nich vyvinuly různě bohaté závoje (*Dolenský 1935, 115 – 117, 151, 159*). Zřejmě od 11. století si slovanské dívky začaly zdobit hlavy čelenkami tvořenými plátky z jemně pletených drátků. (obr. 3; *Dolenský 1935, 122*).

Ve Franské říši nosily dívky část vlasů volně splývající a část upevněnou. Horní část vlasů mohla být například na temeni stočena do jakéhosi závitů, který byl v určitých vzdálenostech přepásán stuhou (obr. 4). Typickým účesem vznešených dam byly vlasy sčesané dozadu za uši a upravené do silných pramenů obtočených stuhou (obr. 5). Účesy dam na merovejském a franském královském dvoře byly v 7. a 8. století ovlivněny byzantskou módou. Ženy si nechávaly vlasy splétat do silných copů, které se táhly přes uši dozadu a na temeni byly staženy do plochého uzlu (obr. 6; *Dolenský 1935, 141 – 143, 145*). Gudula Zeller uvádí, že vdané ženy nosily vlasy sepnuté a podle umístění jehlic do vlasů v ženských hrobech můžeme rekonstruovat různé typy účesů. Jehlice vedle hlavy naznačuje vlasy spletené do „věnce“, jehlice umístěná za hlavou znamená vlasy stočné do uzlu nebo spletené do copu, který byl upevněn na temeni hlavy. Ženy nosily rovněž čelenky takzvané „Vitta“ aby jim nepadaly vlasy do čela. Menší jehly, které se nacházejí u hlavy, zřejmě sloužily k upevnění závoje, čepce nebo šátku (*Zeller 1996, 680*).

Ve 12. století nechávaly ženy své vlasy zpravidla odhalené. Velmi obdivované byly v té době zejména vlasy sčesané a spletené do dlouhých kadeří spadajících za nebo před ramena. Vlasy byly splétány do copů pomocí šňůrek a mašlí a hojně se používaly také příčesky z falešných vlasů a kovové rourky, které měly posloužit k tomu, aby vlasy působily delší. V polovině 12. století se začal používat dekorativní prvek pocházející zřejmě z Francie a známý pod názvem „friseau“. Jednalo se o kovový pásek, či spíše obruč, která obkružovala celou hlavu a byl k ní připojen obloukový ornament zdobený

řadou navázaných drobných kuliček. Obruč byla upevněna hřebenovitou vidlicí na koruně hlavy a vytvářela tak dojem diadému. Móda „friseau“ však zřejmě netrvala dlouho (Cruse 2007, 21). V průběhu století byly kompozitní hřebeny postupně nahrazeny jednoduchými jednodílnými dřevěnými, kostěnými nebo rohovinovými exempláři. Pro bohaté vrstvy obyvatel byly vyráběny ze slonoviny (Cruse 2007, 21).

Od konce 12. a po většinu 13. století byla opět rozšířena móda zakrytých vlasů. Ženy všech společenských tříd nosily nejrůznější pokrývky hlavy, ať už se jedná o závoje, čepce, sítky nebo roušky (Cruse 2007, 21; Dolenský 1935, 166 – 168, 175). Bohaté dámy si zakrývaly vlasy turbany zdobenými peřím nebo šperky. Turbanové pokrývky byly kombinovány se sítkovými účesy. Sítky sloužily jako ochrana účesů a kadeří (obr. 7; Dolenský 1935, 206 - 207). Nejoblíbenější pokrývkou hlavy byl závoj, který nejprve nosily všechny ženy, později se stal typickou pokrývkou hlavy chudých nebo starších žen a vdov. Slonovinové oboustranné hřebeny z tohoto období byly často zdobeny řezbami zobrazujícími bojové scény, biblická vyprávění a legendy. Často byly vyráběny italskými a francouzskými řemeslníky a byly výsadou privilegovaných vrstev (Cruse 2007, 21).

Ve 14. století se opět vrátila móda odhalených vlasů. Ženy nosily spletené vlasy stočené přes uši po stranách obličeje. Vlasy byly přichyceny jehlicemi z kovu nebo ohýbaného dřeva, které nebyly v účesu vidět. Postranní kotouče vlasů byly někdy překryty malými dekorativními sítkami z hedvábí. V polovině 14. století si ženy z vyšší společnosti nechávaly oholit nebo vytrhat vlasy nad čelem aby tak vytvořily dojem vyššího a širšího čela. Moderní bylo také výrazně namalované obočí, ženy si nechávaly své přirozené obočí vytrhat a nad jeho linii si malovaly jiné, výraznější (obr. 8; Cruse 2007, 21 – 22; Dolenský 1935, 215).

V průběhu 15. století začali hřebenáři používat různé druhy dřeva s jemnou strukturou jako například zimostrázové dřevo. Zimostrázové dřevo bylo široce dostupné a levnější než slonovina. Pro toto období byly typické bohatě zdobené a propracované oboustranné hřebeny ve tvaru písmene H (Cruse 2007, 22). V renesančním období se nosily vlasy upravené do drdolů, copů a kudrlin a ty byly následně upevněny do účesu pomocí jehlic a perlových šňůrek. Tato móda se však opět týkala bohatých a urozených dam, běžné obyvatelstvo nosilo jednoduchý a praktický oděv a stejně tak i účes (Cruse 2007, 22; Dolenský 1935, 216 - 217).

Použití hřebenů jako ozdob a spinadel účesů neskončilo s koncem 15. století, ale pokračovalo dál v průběhu dalších staletí. V 17. a zejména v 18. století byly v módě velmi komplikované účesy doplněné o paruky, příčesky a různé dekorace, které mnohdy nabývaly bizarních rozměrů a objevil se nový typ kovového hřebene zvaný „tiara“ (Cruse 2007, 23 – 28). Ozdobné hřebeny a jehlice byly důležitým doplňkem účesu také v průběhu celého 19. století a v prvních desetiletích 20. století. Ve 30. letech 20. století došlo k výrazné změně účesu, vlasy se začaly zkracovat a hřebeny jako ozdoba účesu postupně vyšly z módy (Cruse 2007, 48).

6 SYMBOLIKA A MAGICKÉ VÝZNAMY HŘEBENE

Hřebeny měly v průběhu své historie řadu symbolických a magických významů. Hřeben hrál důležitou roli v katolické liturgii a od středověku byl darovaný hřeben také často vyjádřením lásky nebo obdivu. Tento předmět mohl rovněž demonstrovat společenský status svého majitele atd. Hřebeny sloužily zpravidla k úpravě vlasů a vousů, případně jako ozdoba účesu a proto je nutné věnovat pozornost také různým představám o magickém významu lidských vlasů a vousů a rituálům spojeným s jejich stříháním a česáním.

6.1 Představy o magickém významu lidských vlasů a vousů a rituály spojené s jejich stříháním a česáním

Vlasy a případně také vousy byly a stále jsou v mnoha kulturách vnímány jako sídlo magické energie (*Rychlík 2013a*, 50). Martin Rychlík provedl historicko – antropologickou analýzu týkající se dějin vlasů a došel k závěru, že vlasy mají čtyři funkce a to rituálně – přestupní, sociálně – skupinovou, dekorativně – erotickou a magicko – náboženskou (*Rychlík 2013b*, 36; *Rychlík 2013c*, 26; *Rychlík 2013d*, 29).

Vlasy jsou snadno poznatelným rozlišovacím rysem, a proto se k nim váže řada odlučovacích rituálů. Ostříháním vlasů se jedinec odpoutává od dřívějšího světa. Vlasy pak mohou být zasvěceny nebo obětovány zpravidla nějakému božstvu a tím se člověk, který je obětuje, spojuje s posvátným světem a daným božstvem (*Van Gennep 1997*, 154).

V některých kulturách existuje víra, že v odstřižených vlasech podobně jako nehtech sídlí část osobnosti a proto jsou vlasy pohřbívány, spalovány, dávány příbuzným do úschovy a podobně (*Van Gennep 1997*, 154). Tato víra je rozšířena například mezi africkými kmeny žijícími podél řeky Zambezi. Místní muži své ostříhané vlasy shromažďují a potom je spálí nebo zakopou, aby se jich nezmocnil někdo cizí (*Rychlík 2013a*, 52).

Vlasy se stříhají nebo holí při mnoha různých příležitostech. První stříhání vlasů u dítěte znamená jeho přechod do dalšího životního období (*Van Gennep 1997, 154*). Rituál tzv. postřížin je známý již u starých Slovanů. Chlapcům byly zastříhovány vlasy během zvláštního rituálu v chrámu, když jim bylo sedm let a k obřadu patřila i rodinná slavnost. Obřad postřížin zřejmě také symbolizoval přechod chlapce z péče matky do výchovy otce. Postřížiny se zpravidla netýkaly dívek, které byly vychovávány matkami až do doby, než se vdaly (*Dolenský 1935, 150 – 151; Smetánka 2010, 266 - 267*). Věk kdy jsou dítěti poprvé stříhány vlasy se u různých kultur a kmenů liší. Například v Senegalu je dětem holena hlava v šesti týdnech a do hlavy je jim zároveň vtírán olej. Během tohoto rituálu je dítě také pojmenováno (*Rychlík 2013a, 52*). U afrického kmene Jorubů byl rituál postřížin prováděn sedm až devět dní po narození dítěte a symbolizoval jeho přechod ze světa duchů do světa živých (*Rychlík 2013a, 59*). Hinduisté stříhají dítěti vlasy, když dosáhne třetího roku života a ty jsou následně vloženy do nádobky, kterou poté jeho matka zakope na zahradě (*Rychlík 2013b, 38*).

V některých kulturách jsou stříhány vlasy mladým dívkám před vstupem do manželství (*Van Gennep 1997, 154*). Například na Havaji si dívky nechávaly vlasy růst až do svatby. Když se dívka vdávala, byly jí vlasy spletené do copu ustříženy a cop si buď ponechala, nebo byl předán její nové rodině. Tento rituál symbolizoval přerušování pout, které měla dívka s rodiči (*Rychlík 2013d, 40*).

Vlasy si v mnoha kulturách stříhají vdovy případně další pozůstalí po zemřelém (*Van Gennep 1997, 154*). Staří Řekové si před pohřbem zavěšovali na dveře vlasy mrtvého a pozůstalí si holili nebo stříhali vlasy, které poté pokládali na tělo zemřelého nebo je přidávali na jeho hranici, aby spolu s ním shořely (*Rychlík 2013c, 34*). U Khmerů bylo zvykem, že děti zemřelého po pohřbu sedm dní nejedly a na znamení zármutku si oholily vlasy. Tento zvyk je zaznamenán již ve spisech ze 14. století (*Rychlík 2013b, 45*). Zvyk ostříhat si v případě úmrtí vlasy byl rozšířen mezi truchlícími na ostrovech Samoa a Tonga (*Rychlík 2013d, 35*) a vlasy si stříhaly nebo holily také ovdovělé Afričanky (*Rychlík 2013a, 59*). V Indii si vdovy oholily hlavu, aby tak daly najevo smutek a odpírání myšlenek na nové manželství (*Rychlík 2013b, 37*).

V mnoha kulturách a společnostech je zvykem učesat případně ostříhat vlasy mrtvému před tím, než je pohřben. V židovské komunitě zajišťovala pohřeb pohřební bratrstva a součástí úpravy mrtvého bylo jeho učesání rituálním stříbrným hřebenem

(*Petráň a kol. 1997, 763*). Zvyk oholit mrtvému před pohřbem hlavu byl praktikován také například u Akanů z Ghany nebo u Zulů. Zulové poté vlasy mrtvého spálili společně s jeho tělem (*Rychlík 2013a, 59*). V Indii mělo být před kremací oholeno celé tělo zemřelého (*Rychlík 2013b, 37*).

Nejen s vlasy jako takovými, ale i s účesy je spojena řada magických a symbolických významů. Účesy byly omezovány různými pravidly a symbolizovaly a v některých kulturách stále symbolizují přechod do jiného věkového stupně. Prostřednictvím účesů se ve většině společností odlišují muži a ženy a typem účesu může jedinec rovněž demonstrovat příslušnost ke klanu, kmeni nebo etniku (*Rychlík 2013a, 50*). Změny účesu často souvisejí se změnou sexuálního statusu – například v pubertě nebo před vstupem do manželství. V některých kulturách nosí dospělí vlasy ostříhané nebo stažené, zatímco v jiných jsou to naopak děti, které mají vlasy krátce ostříhané a dospělí si je nechávají volně narůst (*Leach 1958, 153*).

Účesy měly svou symboliku už od starověku. Starověcí Egypťané podle typu účesu rozeznávali věkové stupně, sociální status a povolání (*Rychlík 2013c, 28*). Výjimečný symbolický význam přikládají vlasům zejména Indové a další národy v jižní Asii. Úprava vlasů se v této oblasti dá rozdělit na tři typy: pečlivě upravené vlasy, vyholené vlasy a úmyslně neupravené vlasy. Upraveným účesem jedinec demonstroval, že se podílí na řádu společnosti, zatímco rozpuštěné vlasy zejména u žen značily neformálnost. Oholená hlava symbolizovala odloučení, separaci nebo naopak začlenění zpět do společnosti. Zanedbaná péče o vlasy mohla být buď dočasná, nebo trvalá. Dočasně o své vlasy nepečovaly menstruuující ženy a vdovy, trvale neupravené vlasy byly charakteristickým rysem poustevníků a asketů. Poustevníkům či asketům sahaly zcuchané vlasy a vousy často až na zem a společně s neupravenými nehty a tělesnou špínou tak demonstrovali své odloučení od společnosti (*Rychlík 2013b, 37 – 38*).

6.2 Hřebeny v katolické liturgii

Jednou ze specifických funkcí hřebenů bylo jejich využití v katolické liturgii. Hřebeny však měly své místo v náboženských obřadech ještě před vznikem křesťanství. Obyvatelé města Argos zasvěcovali zlatý hřeben bohyni Athéně a do chrámů bohyně Venuše byly přinášeny hřebeny a jiné osobní předměty, aby si tak lidé zajistili její přízeň. Využití hřebenů k náboženským obřadům má tedy zřejmě svůj původ ve starověkém Řecku (*Cruse 2007, 146*).

V západní křesťanské liturgii jsou hřebeny všeobecně používány od pozdní antiky, přibližně od 5. století. O jejich používání se v písemných pramenech zmiňuje například Honorius Augustus (*Cruse 2007, 146; Kunzler 1996, 1161*). Hřebeny nalezené v hrobkách mučedníků v římských katakombách naznačují, že si kněží již od starověku upravovali své vlasy před tím, než předstoupili před oltář (*Cruse 2007, 146*).

Liturgické hřebeny byly jednostranné, nebo oboustranné, vyráběné ze dřeva, slonoviny nebo drahých kovů. Bohatá ornamentální nebo figurální výzdoba se zpravidla nacházela na středovém poli. Obvykle byly zdobeny biblickými výjevy a motivy (*Cruse 2007, 146; Vavra 1999, 884*).

Součástí katolické liturgie byl rituál, při kterém si biskup před tím než šel na mši, nechával načesat vlasy jáhnem nebo podjáhmem (*Cruse 2007, 146; Vavra 1999, 884*). Biskup během rituálu seděl na trůnu a jáhen mu zakryl ramena lněnou pelerínou známou jako „peignoir“ a poté ho učesal. Durandus, biskup z Munde, kolem roku 1280 uvádí, že česání liturgickým hřebenem je symbolem pro „uspořádání a uklizení“ mysli. Biskupové a opati si rovněž nechávali upravit vlasy poté, co si sundali mitru (*Cruse 2007, 146; Klípa 2014a, 277*). Liturgické hřebeny byly také používány při oblékání a přípravě biskupa na Velkou mši. Takovéto přípravné rituály se odehrávaly buď u oltáře nebo v sakristii (*Cruse 2007, 146*).

Každý duchovní měl svůj vlastní hřeben a po své smrti s ním byl také zpravidla pohřben (*Cruse 2007, 146; Vavra 1999, 884*). Hřebeny zasvěcené svatým jsou nacházeny v kostelech po celé Evropě, a přestože postupně ztrácely svůj význam, stále byly součástí významných chrámových pokladnic a často byly spojovány se jmény lokálně důležitých světců (*Klípa 2014b, 351*). Jedním z nejslavnějších exemplářů je

hřeben sv. Lupuse, biskupa ze Sens, který zemřel v roce 623. Slonovinový hřeben sv. Lupuse, zdobený vyřezávanými zvířaty a vykládaný drahými kameny byl nalezen v katedrále sv. Etienna v Sens ve Francii. Hřeben byl pravděpodobně vyroben byzantskými řemeslníky (obr. 9; *Cruse 2007*, 147; *Vavra 1999*, 884).

Z Belgie pochází slonovinový hřeben sv. Huberta, biskupa z Tongres, který zemřel v roce 727 a stal se patronem lovců. Tento exemplář je zdoben květinovými arabeskami a zachoval se v opatství sv. Huberta v Ardenách. O něco mladší je jednostranný, slonovinový hřeben sv. Herberta datovaný do 9. století. Na hřebenu je ve středu vyobrazena scéna ukřižování a po stranách jsou vyřezáni dva andělé a motivy růže (obr. 10; *Cruse 2007*, 147).

Z Anglie pochází hřeben sv. Cuthberta, opata a biskupa z Lindisfarne, který zemřel v roce 687. Tento exemplář je nezdobený a vyřezaný z klu afrického slona do tvaru písmene H, uprostřed je kruhový otvor. Přestože je vyroben ve stylu koptských hřebenů jeho původ je nejasný (*Cruse 2007*, 147 – 148). Velmi bohatě zdobený a původem rovněž z Anglie je slonovinový hřeben sv. Henryho, biskupa z Verdunu. Tento hřeben má figurální výzdobu zobrazující výjevy z Nového zákona (obr. 11; *Cruse 2007*, 148 - 149).

Z Německa je dochovaný tzv. řezenský hřeben spojovaný se sv. Wolfgangem. Hřeben je obdélného tvaru, vyrobený ze slonoviny s dvěma řadami zubů rozdílné délky a hustoty. Výzdobu tvoří zeleně malované květy a zlatý nápis. Hřeben je rámcově datován do přelomu 11. a 12. století, zlatý nápis lze tvarově datovat do 15. století. Hřeben je doplněn o kožené pouzdro, jehož výzdoba naznačuje, že bylo pravděpodobně vyrobeno v 16. století v jihu německém prostředí (obr. 12; *Klípa 2014b*, 351).

Příkladem z našeho území je hřeben svatého Vojtěcha, který je součástí svatovítského chrámového pokladu. Tento oboustranný slonovinový pontifikální hřeben v sobě spojuje karolinské a byzantské prvky. Na jedné straně hřebenu je vyobrazen byzantský motiv dvou andělů držících medailon s beránkem jako symbolem Krista (obr. 13). Druhá strana hřebene je zdobena karolinsko-otonským motivem stromu života, který napadají dvě fantaskní zvířata (*Stehlíková 2014*, 53; *Turek 1982*, 132 – 133, 159). Hřeben se nazýval svatovojtěšský (stejně jako byl každý pražský biskup následovníkem sv. Vojtěcha a užíval jeho patronicum) nemohl ovšem sv. Vojtěchovi patřit. Forma, typ

výzdoby a stylizace hřebene naznačují, že vznikl později, pravděpodobně kolem roku 1100 (*Stehlíková 2014, 53*).

Liturgické hřebeny byly nejenom nezbytné pro rituály, při kterých byl biskup připravován na mši, ale jedná se bezesporu o mimořádně bohatě zdobené předměty, které neměly jen svou praktickou funkci a symbolický význam, ale také svou uměleckou hodnotu.

6.3 Hřebeny jako doklady lásky

Hřebeny v sobě v průběhu své historie nesly řadu symbolických významů napříč různými kulturami. Darovaný hřeben mohl být vyjádřením lásky nebo obdivu, mohlo se jednat o dar na památku nebo dar na usmířenou (*Cruse 2007, 152*).

Z dochované evidence se dá usuzovat, že značné množství evropských hřebenů bylo od středověku a následně v mladších obdobích vytvořeno jako dar z lásky. Jednalo se zpravidla o slonovinové, oboustranné, bohatě vyřezávané a zdobené předměty, které měly tvar písmene H a širokou středovou část. Výzdoba se často zaměřovala na vyobrazení různých romantických a alegorických scén jako například milenci v zahradě ověšené girlandami květin a podobně (obr. 14). Hřebeny tohoto typu byly v průběhu středověku oblíbeným darem kavalíra jeho dívce a ve 14. a 15. století byly vyráběny těmi nejtalentovanějšími řemeslníky v Itálii a ve Francii (*Cruse 2007, 152 – 153*).

Hřebeny jako doklady lásky se objevují v mnoha kulturách na celém světě. Muži z kmene Ašantů vyráběli hřebeny pro své matky nebo pro své vyvolené. Hřeben vlastnila každá žena bez ohledu na její společenské postavení. Počet hřebenů, které žena vlastnila, záležel na tom, kolik mužů se o ni ucházelo. Ašantské hřebeny měly nejméně sedm zubů a jejich rukojeť byla zdobena figurkou zvířete nebo výjevem ze života (*Rychlík 2013a, 61*). Krásnými hřebeny obdarovávají muži své přítelkyně také v regionu Nastat v centrální Indii (*Cruse 2007, 154*).

6.4 Další symbolické významy hřebene

Hřebeny nebyly jen symboly lásky a náklonnosti, ale v různých kulturách měly a mají další symbolické významy. Staří Germáni vnímali hřebeny jako osobní ochranné předměty s magickou mocí a bohatě je zdobili zejména v době stěhování národů a v době merovejské (*Rychlík 2013c, 42*).

V Japonsku byly hřebeny již od středověku vyráběny z různých materiálů a různých tvarů. Hřeben byl symbolem vdaných žen a byl vnímán jako kouzelný předmět chránící ctnost ženy. V současnosti Japonci stále věří, že zvednout ztracený hřeben či jej někomu darovat přinese smůlu. Japonci vnímají hřeben také jako předmět, který dává věcem řád, kontroluje je a představuje zušlechťující kulturu. Neupravené a rozčuchané vlasy byly v Japonsku odjakživa spojovány se zoufalci a šílenci. Hřeben byl zároveň symbolem sexuální intimity, o čemž svědčí například japonské úsloví „otevřít něčí hřebenovou krabičku“. Toto úsloví bylo metaforou pro ženino odevzdání se muži (*Rychlík 2013b, 47*).

Hřebeny byly v některých kulturách chápány také jako symbol určitého společenského postavení nebo statusu. Maorové na Novém Zélandu vyráběli hřebeny z kokosových vláken, dřeva či velrybích kostí a kromě česání jim sloužily především jako ozdoba účesu a symbol vysokého společenského statusu (*Rychlík 2013d, 37*). Na Yapských ostrovech nosili privilegovaní na čele hřeben z patnácti nebo dvaceti bambusových třísek jako zvláštní znamení jejich příslušnosti k privilegované vrstvě (*Rychlík 2013d, 43*).

7 NÁLEZY STŘEDOVĚKÝCH HŘEBENŮ V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

V této kapitole popíši analýzu, syntézu a interpretaci vybraných nálezů středověkých hřebenů z Čech a Moravy, které jsou zároveň předmětem katalogu. Celkem jsem analyzovala 134 hřebenů z období raného až vrcholného (případně pozdního) středověku. Katalog všech analyzovaných hřebenů je součástí příloh k této práci.

Informace o hřebenech jsem čerpala jak z literatury tak přímo dokumentací nálezů. Mnoho hřebenů bylo v literatuře, kterou jsem měla k dispozici nedostatečně popsáno, případně nebyly vůbec publikovány. S prosbou o informace jsem se proto obrátila na řadu muzeí a dalších institucí, které provádějí archeologické výzkumy. Některé z těchto muzeí a institucí jsem také osobně navštívila a příslušné nálezy si zdokumentovala. Vzhledem k tomu, že ke každému hřebenu je v literatuře publikováno jiné množství informací a často se jedná pouze o konstatování faktu, že byl někde nalezen hřeben, nemohla jsem blíže analyzovat všechny nálezy, o kterých jsem se z literatury dozvěděla. Soubor, který jsem shromáždila, tedy nepředstavuje všechny raně až vrcholně středověké hřeben z České republiky, ale pouze jejich vybraný vzorek. Do databáze jsem zařadila pouze ty nálezy, které se mi za dobu, kterou jsem měla k dispozici, podařilo vyhledat a zjistit k nim dostatek informací. Množství údajů, které jsem k jednotlivým nálezům získala, se liší i podle míry dochování jednotlivých exemplářů. Ze 134 hřebenů je jich 92 dochováno ve fragmentárním stavu a 42 je jich celých. U mnoha nálezů jsem tedy nemohla popsat některé jejich části, protože se nedochovaly.

V souboru, který se mi podařilo shromáždít, výrazně převažují nálezy z Čech (109 hřebenů) nad nálezy z Moravy (25 hřebenů). Většina nálezů pochází ze sídlištních kontextů (88 hřebenů), z hrobů pochází pouze 8 raně středověkých exemplářů. U 38 hřebenů nelze jejich nálezový kontext blíže určit.

7.1 Analýza souboru hřebenů

V této části kapitoly popíši strukturu databáze, kterou jsem vytvořila a ve které jsem posléze vyhodnocovala nálezy v souboru hřebenů. Databázi jsem vytvořila v databázovém programu Microsoft Access a skládá se z 5 relačních tabulek. První tabulka nazvaná Hřeben obsahuje základní informace o každém hřebenu. V tabulce je celkem 134 hřebenů popsaných 12 deskriptory. Jedná se konkrétně o tyto deskriptory:

- kód hřebene
- lokalita
- okres
- stav dochování (*celý, fragment*)
- datace – obecná (*RS, RS – VS, VS, VS – PS, středověk, nedatovatelný*)
- datace – století
- materiál (*kost, paroh, neurčen*)
- délka
- šířka
- výzdoba (*ano, ne*)
- kontext (*sídlíště, hrob, bez kontextu*)
- zdroje

Hodnoty RS, RS – VS, VS a VS – PS pod deskriptorem datace – obecná představují raný středověk, raný – vrcholný středověk, vrcholný středověk a vrcholný – pozdní středověk. Hodnoty uvedené pod deskriptory délka a šířka představují průměrnou délku a šířku dochované části hřebene v milimetrech.

Druhá tabulka nazvaná Morfologie obsahuje celkem 134 hřebenů a 7 deskriptorů. V tabulce jsou tyto deskriptory:

- kód hřebene

- typ hřebene (*jednostranný, oboustranný, dlouhý, neznáme*)
- konstrukce hřebene (*jednodílný, kompozitní, neznáme*)
- středová část (*z jednoho dílu, z více dílů, neznáme*)
- boční (koncové) destičky (*obdélníkové, vyklenuté, zkosené, trojúhelníkové, neznáme*)
- nýtky (*ano, ne*)
- poznámka

Deskriptor konstrukce hřebene podává informaci o tom, zda je hřeben vytvořen z jednoho kusu suroviny nebo složen z více jednotlivých částí. Stejně tak deskriptor středová část popisuje konstrukci středové části – zda je tvořena jednou nebo více destičkami. Deskriptor boční destičky popisuje jejich tvar. Deskriptor nýtky podává informaci o tom, zda jsou na hřebenu nebo jeho fragmentu dochovány nýtky, případně stopy (otvory) po nich. Hodnoty pod deskriptorem poznámka poskytují doplňující informace ke konstrukci hřebene a jeho částí.

V třetí tabulce s názvem Výzdoba jsou pouze hřebeny, které jsou zdobené. Tabulka informuje o typu a umístění výzdoby a je v ní celkem 66 hřebenů a těchto 5 deskriptorů:

- kód hřebene
- typ výzdoby (*rytá, vpichy, rytá a vpichy, vyřezávaná, rytá a vyřezávaná*)
- výzdobný motiv
- umístění výzdoby (*středová část, boční destičky, jinde, neznáme*)
- poznámka

Hodnoty rytá a vpichy, rytá a vyřezávaná pod deskriptorem typ výzdoby znamenají, že na určité části hřebene (boční destičky nebo středová část) jsou zastoupeny oba výzdobné typy. Hodnoty pod deskriptorem poznámka obsahují doplňující informace o typu a umístění výzdoby.

Poslední dvě tabulky se týkají kontextu, ze kterého hřebeny pocházejí. V tabulce Hrob je celkem 8 hřebenů a těchto 6 deskriptorů:

- kód hřebene
- hrob – číslo
- ritus
- pohlaví
- výbava
- poznámka

Pod deskriptorem výbava jsou uvedeny další předměty, které byly uloženy do hrobu společně s hřebenem.

Tabulka Sídliště obsahuje celkem 92 hřebenů, které pocházejí ze sídlištního kontextu. V tabulce je těchto 5 deskriptorů:

- kód hřebene
- typ lokality (*hradiště, hrad, sídliště, město, neznáme*)
- umístění hřebene (*sídlištní vrstva, sídlištní objekt, odpadní objekt, výrobní objekt, neznáme*)
- nálezy
- poznámka

Pod deskriptorem nálezy jsou uvedeny další předměty nalezené v objektu nebo vrstvě společně s hřebenem. Hodnoty pod deskriptorem poznámka podávají bližší informace o umístění hřebene.

Deskriptor kód hřebene se vyskytuje ve všech 5 tabulkách a propojuje je. Hřebeny jsem číslovala od 1 do 134.

7.2 Syntéza – Interpretace

V předchozí části jsem popsala strukturu databáze, kterou jsem vytvořila za účelem vyhodnocení nálezů. V této části se pokusím o shrnutí výsledků a vytvoření závěrů. Hřebeny jsem rozdělila do pěti skupin na základě jejich datace a každou skupinu jsem následně analyzovala zvlášť:

- první skupina: raně středověké hřebeny (6. – 12. století)
- druhá skupina: raně – vrcholně středověké hřebeny (12. – 13. století)
- třetí skupina: vrcholně středověké hřebeny (13. století)
- čtvrtá skupina: vrcholně – pozdně středověké hřebeny (13. – 14. výjimečně až 15 století)
- pátá skupina: středověké hřebeny, ke kterým není známa bližší datace

U jednotlivých skupin nálezů jsem porovnávala stav dochování, materiál, morfologii, výzdobu a kontext. Hodnoty pod deskriptory délka a šířka jsou pouze informační a dále jsem s nimi nepracovala. U všech hřebenů jsem bohužel neznala pro všechny deskriptory jejich hodnoty, proto budu vždy uvádět počet hřebenů z celkového množství, u nichž jsem konkrétní deskriptor porovnávala.

7.2.1 *Raně středověké hřebeny*

Raně středověkých hřebenů je v souboru, který jsem analyzovala 68. Většina z nich je dochována ve fragmentárním stavu (49), celých exemplářů je pouze 19. Materiál jsem znala u 59 z 68 hřebenů. Převládajícím materiálem je kost (42 hřebenů), sedmnáct exemplářů bylo vyrobeno z parohu.

Co se týče morfologických parametrů, zabývala jsem se typem hřebene, jeho konstrukcí, konstrukcí jeho středové části, tvarem bočních (koncových) destiček a přítomností nýtků nebo stop po nich. Typ hřebene jsem znala u 59 z 68 hřebenů. Mírně převládají oboustranné hřebeny (32) nad jednostrannými (25). U dvou exemplářů se jedná o dlouhé hřebeny. U třinácti raně středověkých hřebenů jsem neznala jejich konstrukci. Z 55 hřebenů je jich 52 kompozitních (tedy složených z více částí) a pouze

tři jsou jednoduché. U 47 hřebenů jsem neznala konstrukci středové části a dva dlouhé hřebeny ji nemají. Středovou část z jednoho dílu má pouze jeden raně středověký hřeben, zbylých osmnáct ji má složenou z více dílů (destiček). U 44 z 68 hřebenů jsem neznala tvar bočních destiček a dva dlouhé hřebeny boční destičky nemají. U zbylých 22 hřebenů převládá obdélníkový tvar bočních destiček (9 exemplářů). Další zastoupené tvary bočních destiček jsou vyklenuté (7 hřebenů), trojúhelníkové (4 hřebeny) a zkosené (1 hřeben). Mimořádným exemplářem je hřeben č. 104 z Čachovic (okr. Chomutov). Tento jednostranný hřeben s rukojetí má boční destičky zdobeny stylizovanými zvířecími hlavičkami (obr. 38; *Bubeník 1998, 213*). Nýtky nebo stopy po nich jsou dochovány u 22 z 68 hřebenů.

Výzdobu má 43 z 68 raně středověkých hřebenů. Jednoznačně převládá rytá výzdoba (36 hřebenů), pět exemplářů má rytou výzdobu kombinovanou s vpichy. Jeden hřeben je zdoben kombinací ryté a vyřezávané výzdoby a jeden hřeben pouze vyřezávanou výzdobou. Výzdobných motivů na raně středověkých hřebenech je velké množství a na řadě exemplářů se vyskytuje kombinace dvou nebo i více motivů. U čtyř hřebenů jsem výzdobný motiv neznala. Nejčastějším motivem jsou ryté linie, které jsem zaznamenala na 28 hřebenech. Poměrně časté je také kolečko s tečkou (12 hřebenů). Deset hřebenů je zdobeno motivem vlnice, pletence, hadovce či girlandy. Další méně časté výzdobné motivy na raně středověkých hřebenech jsou: očka (2), mřížka nebo kosočtverec (2), jedlová větvička (2), žebříček (1), lomený půloblouček (1), trojúhelník (1), šachovnicový ornament (1). Výše popsané výzdobné motivy se týkají ryté výzdoby. Hřeben č. 39 z Rubínu u Podbořan (okr. Louny) je ve středové části zdoben rytými liniemi a motivem kolečka s tečkou a na bočních destičkách vyřezávanými zvířecími hlavičkami (obr. 27; *Bubeník 1988, 182*). Vyřezávanými kolečky je zdoben hřeben č. 51 z Mikulčic (okr. Hodonín; obr. 31; *Kavánová 1995, 330*). U 4 ze 42 zdobených hřebenů jsem neznala umístění výzdoby. Jednoznačně převládá výzdoba ve středové části (25), osm hřebenů má výzdobu na bočních destičkách a tři exempláře mají výzdobu jak ve středové části, tak na bočních destičkách. U tří hřebenů je výzdoba umístěna jinde, ve dvou případech na držadle hřebene, v jednom případě na přinýtované liště.

U 7 z 68 raně středověkých hřebenů není znám nálezový kontext. Naprostá většina hřebenů (53) pochází ze sídlištních kontextů, z hrobů je pouze osm exemplářů.

U nálezů pocházejících ze sídlištních kontextů jsem se dále zabývala typem lokality a umístěním hřebene. Nejvíce hřebenů 30 (z 53) pochází z hradišť, 20 hřebenů pochází z rovinných sídlišť a 3 hřebeny pochází z městského prostředí. U 9 z 53 hřebenů jsem neznala umístění hřebene v rámci lokality. Třicet exemplářů bylo nalezeno v sídlištním objektu, dvanáct v sídlištní vrstvě, jeden v odpadním objektu a jeden ve výrobním objektu. Informace o dalších nálezech, které byly ve vrstvě nebo objektu společně s hřebeny, jsem měla k dispozici u 26 z 53 hřebenů. S raně středověkými hřebeny byla nejčastěji nalezena keramika (u 24 hřebenů) v menší míře kovové, kostěné, kamenné, hliněné a skleněné předměty. U pěti hřebenů byly kromě dalších nálezů také zvířecí kosti.

7.2.2 *Raně – vrcholně středověké hřebeny*

Hřebenů, spadajících do období raného až vrcholného středověku, je v souboru, který jsem analyzovala 9. Celé jsou pouze dva exempláře, zbylých sedm je dochováno ve fragmentárním stavu. Materiál jsem znala u 8 z 9 hřebenů. Převládajícím materiálem je kost (7 hřebenů), jeden hřeben je parohový.

V souboru raně – vrcholně středověkých hřebenů jsou stejným počtem zastoupeny oboustranné (4) a dlouhé (4) hřebeny, jeden hřeben je jednostranný. Konstrukci hřebene jsem znala u 8 z 9 hřebenů. Čtyři hřebeny jsou kompozitní (tedy složené z více částí) a čtyři jsou jednodílné. U 2 z 9 hřebenů jsem neznala konstrukci středové části a čtyři dlouhé hřebeny středovou část nemají. Zbylé tři hřebeny mají středovou část složenou z více dílů (destiček). Tvar bočních destiček jsem neznala u 1 z 9 hřebenů a čtyři dlouhé hřebeny boční destičky nemají. U zbylých čtyř hřebenů převládají obdélníkové boční destičky (3 exempláře). Jeden hřeben má boční destičky vyklenuté. Nýtky nebo stopy po nich jsou dochovány u 3 z 9 hřebenů.

Výzdobu mají 3 z 9 raně – vrcholně středověkých hřebenů. Jeden hřeben je zdoben rytou výzdobou a vpichy. Dva hřebeny mají kombinaci ryté a vyřezávané výzdoby. Převažujícími výzdobnými motivy jsou ryté linie (2 hřebeny) a kolečka s tečkou (3 hřebeny). Kombinace rytých linií a kolečka s tečkou je na hřebenech č. 115 (obr. 40) a 117 z Prahy – Náměstí Republiky. Tyto hřebeny jsou navíc ve středové části

doplněny vyřezávanou výzdobou v podobě obrazců připomínajících kosočtverce⁹. Hřeben č. 112 z Vraclavi (okr. Ústí nad Orlicí) je zdoben kolečkem s tečkou v kombinaci s hadovcem a vpichy (obr. 39)¹⁰. Dva hřebeny mají výzdobu jak ve středové části, tak na bočních destičkách, jeden hřeben má výzdobu pouze ve středové části.

U 5 z 9 raně – vrcholně středověkých hřebenů neznáme nálezový kontext. Zbylé čtyři hřebeny pochází ze sídlištního kontextu. Jeden hřeben byl nalezen na hradišti, jeden na hradě a dva exempláře jsou z městského prostředí. U 1 ze 4 hřebenů jsem neznala jejich umístění v rámci lokality. Dva hřebeny pocházejí ze sídlištní vrstvy a jeden ze sídlištního objektu. U raně – vrcholně středověkých hřebenů jsem neměla k dispozici informace týkající se dalších nálezů, které byly případně v objektu nebo vrstvě společně s hřebeny.

7.2.3 Vrcholně středověké hřebeny

Vrcholně středověkých hřebenů je v souboru, který jsem analyzovala 33. Opět je většina z nich dochována ve fragmentárním stavu (20) celých hřebenů je třináct. Všechny hřebeny jsou vyrobeny z kosti.

V souboru vrcholně středověkých hřebenů jednoznačně převládají dlouhé hřebeny (28), pět hřebenů je oboustranných. Většina hřebenů (29) je jednodílných, kompozitní jsou pouze čtyři. U jednoho hřebenu jsem neznala konstrukci středové části a 28 dlouhých hřebenů středovou část nemá. Zbylé čtyři hřebeny mají středovou část složenou z více dílů (destiček). Tvar bočních destiček jsem byla schopna určit u 5 z 33 hřebenů (28 dlouhých hřebenů boční destičky nemá). Převládají obdélníkové boční destičky (4 hřebeny), jeden hřeben má boční destičky vyklenuté. Nýtky nebo stopy po nich jsou dochovány u 3 z 33 hřebenů.

Výzdobu má 7 z 33 vrcholně středověkých hřebenů. Všech sedm hřebenů je zdobeno rytím. Převládají ryté linie (5 hřebenů), dva hřebeny jsou zdobeny kolečkem

---

⁹ Poznatek získaný dokumentací nálezů, které jsou uloženy v depozitáři společnosti Archaia Praha o. p. s., nálezy zpřístupněny Mgr. Š. Juřinovou.

¹⁰ Poznatek získaný dokumentací nálezu, který je uložený v Muzeu východních Čech v Hradci Králové, nález zpřístupněny Mgr. R. Bláhou.

s tečkou. Tři hřebeny mají výzdobu ve středové části, jeden exemplář je zdobený jak ve středové části, tak na bočních destičkách. Tři dlouhé hřebeny mají výzdobu umístěnou v horní části nad vyřezanými zuby.

U 14 z 33 vrcholně středověkých hřebenů neznáme nálezový kontext. Devatenáct hřebenů pochází ze sídlištního kontextu. Nejvíce hřebenů (13) pochází z městského prostředí, čtyři z rovinných sídlišť a dva z hradu. U 3 z 19 hřebenů jsem neznala jejich umístění v rámci lokality. Osm hřebenů bylo nalezeno v sídlištním objektu, šest exemplářů v sídlištní vrstvě a dva v odpadním objektu. Informace o dalších nálezech, které byly společně s hřebeny v daném objektu nebo vrstvě, jsem měla k dispozici u dvou hřebenů. Společně s hřebeny byla nalezena keramika, kovové a kostěné předměty a v jednom případě také zvířecí kosti.

7.2.4 Vrcholně – pozdně středověké hřebeny

Vrcholně – pozdně středověkých hřebenů je v souboru, který jsem analyzovala 14. Stejně jako v předchozích skupinách je většina hřebenů (10) dochována ve fragmentárním stavu, celé jsou pouze čtyři hřebeny. Všech čtrnáct hřebenů je kostěných.

Převládajícím typem hřebene je dlouhý hřeben (8), pět hřebenů je oboustranných a jeden je jednostranný. Poměr hřebenů s jednodílnou a kompozitní konstrukcí je poměrně vyrovnaný. Jednodílné hřebeny (8) mírně převládají nad kompozitními (6). U 2 ze 14 hřebenů jsem neznala konstrukci středové části, osm dlouhých hřebenů nemá středovou část. Zbylé čtyři exempláře mají středovou část složenou z více dílů (destiček). Tvar bočních destiček jsem neznala u 2 ze 14 hřebenů, osm dlouhých hřebenů nemá boční destičky. Dva hřebeny mají boční destičky obdélníkové a dva hřebeny je mají vyklenuté. Nýtky nebo stopy po nich jsou dochovány u 5 ze 14 hřebenů.

Zdobených je 6 ze 14 vrcholně – pozdně středověkých hřebenů. Čtyři hřebeny jsou zdobeny rytou výzdobou a dva mají kombinaci ryté a vyřezávané výzdoby. Převládajícím výzdobným motivem je kolečko s tečkou, které se objevuje na čtyřech hřebenech. Tři hřebeny jsou zdobeny rytými liniemi, jeden rytými půlobloučky a jeden motivem kosočtverce. Na některých exemplářích se vyskytuje kombinace dvou nebo více výzdobných motivů. Velmi bohatě zdobené jsou zejména hřebeny č. 70 a 80.

Hřeben č. 70 z Prahy – Rybné ulice má boční destičky zdobeny motivem kolečka s tečkou. Středová část je dekorována rytými liniemi, půlobloučky, kolečky s tečkou a vyřezávanými kosočtverci. Na hřebenu jsou rovněž dochovány zbytky tyrkysové barvy (obr. 33)¹¹. Hřeben č. 80 z Prahy – Karmelitské ulice je zdoben motivem kolečka s tečkou a na bočních destičkách má navíc také vyřezávaná kolečka (obr. 35)¹². Dva hřebeny mají výzdobu jak ve středové části, tak na bočních destičkách, dva hřebeny jsou zdobeny pouze ve středové části a jeden je zdoben jen na bočních destičkách. Jeden dlouhý hřeben má výzdobu v horní části nad vyřezanými zuby.

U 3 ze 14 vrcholně – pozdně středověkých hřebenů neznáme kontext. Jedenáct hřebenů je ze sídlištních kontextů. Deset hřebenů bylo nalezeno v městském prostředí a jeden na hradě. U 1 z 11 hřebenů jsem neznala jeho umístění v rámci lokality. Sedm hřebenů pochází se sídlištní vrstvy, jeden ze sídlištního objektu, jeden z odpadního objektu a jeden z výrobního objektu. Informace o dalších nálezech, které byly společně s hřebeny v daném objektu nebo vrstvě, jsem měla k dispozici u dvou hřebenů. Společně s hřebeny byla nalezena keramika, kovové a skleněné předměty a v jednom případě také zvířecí kosti.

7.2.5 Středověké hřebeny (bez bližší datace)

Středověkých hřebenů, u kterých není známa bližší datace, je v souboru, který jsem analyzovala 10. Pět hřebenů je dochováno celých a pět jako fragmenty. Všechny deset hřebenů je vyrobeno z kosti.

Všechny hřebeny z této skupiny jsou oboustranné. Konstrukci hřebene jsem znala u 9 z 10 hřebenů. Převažuje konstrukce kompozitní (6 hřebenů), jednodílné jsou pouze tři hřebeny. Konstrukci středové části jsem znala u 7 z 10 hřebenů. Čtyři hřebeny mají středovou část složenou z více dílů (destiček) a tři hřebeny mají středovou část z jednoho dílu. Tvar bočních destiček jsem měla k dispozici u 7 z 10 hřebenů. Pět

---

¹¹ Poznatek získaný dokumentací nálezu, který je uložen v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v hlavním městě Praze, nález zpřístupněný paní S. Svatošovou.

¹² Poznatek získaný dokumentací nálezu, který je uložen v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v hlavním městě Praze, nález zpřístupněný paní S. Svatošovou.

hřebenů má boční destičky obdélníkové a dva je mají vyklenuté. Nýtky nebo stopy po nich jsou dochovány u 3 z 10 hřebenů.

Výzdobu má 7 z 10 středověkých hřebenů. Jednoznačně dominuje rytá výzdoba (6 hřebenů), jeden hřeben je zdoben rytím a vpichy. Převládajícím výzdobným motivem je kolečko s tečkou (na 7 hřebenech). Na hřebenu č. 57 z Pražského hradu – 3. nádvoří je motiv kolečka s tečkou doplněn o ryté linie a vlnice (obr. 32)¹³. U 1 ze 7 hřebenů jsem neznala umístění výzdoby, zbylých šest hřebenů má výzdobu ve středové části.

Nálezový kontext neznáme u 9 z 10 středověkých hřebenů. Jeden hřeben pochází ze sídlištního kontextu a byl nalezen na hradišti v sídlištní vrstvě.

7.2.6 Závěrečné zhodnocení raně středověkých, raně – vrcholně středověkých, vrcholně středověkých, vrcholně – pozdně středověkých a středověkých hřebenů (bez bližší datace)

V této části se pokusím o závěrečné zhodnocení souboru hřebenů, které jsem analyzovala. Hned v úvodu bych chtěla zdůraznit, že se nejedná o všechny hřebeny z České republiky, ale pouze o vybraný vzorek 134 hřebenů. Závěry, ke kterým jsem došla, tedy odpovídají tomuto vzorku.

Na základě zpracování souboru hřebenů, které jsem shromáždila, jsem došla k závěru, že nejčastěji používaným materiálem na výrobu hřebenů byla kost (celkem 106 hřebenů; tab. 1; graf 1). Dalším materiálem, ze kterého byly hřebeny vyráběny byl paroh. Ve skupině raně středověkých hřebenů je jich 17 vyrobeno z parohu, ve skupině raně – vrcholně středověkých hřebenů se vyskytuje jeden parohový exemplář. U vrcholně středověkých, vrcholně – pozdně středověkých a obecně středověkých hřebenů nejsou parohové exempláře zastoupeny vůbec. U deseti hřebenů není materiál určen.

V databázi jsem se rovněž zabývala morfologickými parametry hřebene. Středověké hřebeny jsou jednostranné, oboustranné nebo dlouhé, u devíti exemplářů není, vzhledem k jejich stavu dochování, možné typ určit (tab. 2.; graf 2.). Z celkového počtu 134 hřebenů je jich nejvíce oboustranných (56), 42 hřebenů je dlouhých a 27

---

¹³ Poznatek získaný dokumentací nálezu z Pražského hradu, nález zpřístupněný Mgr. J. Maříkovou – Kubkovou, PhD.

jednostranných. Nicméně převažující typ hřebene se liší v jednotlivých chronologických skupinách. Mezi raně středověkými hřebeny mírně převládají oboustranné nad jednostrannými. Z 25 jednostranných raně středověkých hřebenů jich 15 spadá do 6. – 7. století. V tomto období byly tedy zřejmě převládajícím typem. Ve skupině raně – vrcholně středověkých hřebenů je vyrovnaný počet oboustranných a dlouhých hřebenů. Dlouhé hřebeny převažují ve skupinách vrcholně a vrcholně – pozdně středověkých hřebenů. Myslím si však, že tato skutečnost je do značné míry dána charakterem souboru, který se mi podařilo shromáždit a nemyslím si, že dlouhé hřebeny v průběhu vrcholného (případně začátku pozdního) středověku výrazně převážily nad ostatními typy. Ve skupině středověkých hřebenů bez bližší datace jsou všechny hřebeny oboustranné.

Konstrukci hřebene jsem mohla porovnávat u 119 hřebenů (tab. 3.; graf 3.) a dá se poměrně jednoznačně říct, že převažují kompozitní hřebeny – složené z více destiček (72) nad jednodílnými – vyřezanými z jednoho kusu (41). U raně – vrcholně středověkých hřebenů je počet jednodílných a kompozitních hřebenů vyrovnán. Ve skupinách vrcholně a vrcholně – pozdně středověkých hřebenů převládají jednodílné hřebeny, tato skutečnost je však podle mého názoru dána faktem, že v obou těchto skupinách dominují dlouhé hřebeny, které byly vyřezány z jednoho kusu kosti.

Z hlediska morfologie jsem se zabývala také konstrukcí středové části a tvarem bočních destiček. Hned na začátek je třeba zmínit, že oba tyto parametry jsem nemohla porovnávat u dlouhých hřebenů (kterých je v souboru 42 ze 134), protože je nemají (dlouhé hřebeny mají specifický vzhled – viz kapitola Dlouhé hřebeny a jejich interpretace). U 55 hřebenů jsem neznala konstrukci středové části, u zbylých 37 hřebenů převládají ve všech obdobích hřebeny se středovou částí složenou z více dílů (33 exemplářů; tab. 4.; graf 4.). Tvar bočních destiček jsem neměla k dispozici u 50 hřebenů, u zbylých 42 převládají ve všech obdobích exempláře s obdélníkovitými destičkami (23 hřebenů). V menší míře se rovněž vyskytují další tvary: vyklenuté, zkosené, trojúhelníkovité, se zvířecími hlavičkami (tab. 5.; graf 5.). Nicméně vzhledem k tomu, že jsem konstrukci středové části a tvar bočních destiček mohla určit pouze u necelé třetiny hřebenů nelze dojít k jednoznačným závěrům.

Hřebenů, které mají dochované nýtky nebo stopy po nich je z celkového počtu 134 pouze 36 (tab. 6.; graf 6.). U zbylých 98 hřebenů nejsou nýtky ani otvory po nich

dochovány. Hřebeny bez nýtků (respektive otvorů po nich) tedy převládají ve všech chronologických skupinách. Tato skutečnost, však může být podle mého názoru ovlivněna stavem dochování některých fragmentů oboustranných a jednostranných hřebenů (dochovala se nám část, na které nýtek nebo otvor po něm není, na jiné části hřebene být mohl). Dále je třeba zmínit, že pro konstrukci dlouhých hřebenů se nýtky nepoužívaly a tedy se na nich nemohou vyskytovat.

Minimálně polovina středověkých hřebenů byla zdobená. V souboru, který jsem zpracovávala, má nějaký druh výzdoby 66 hřebenů (tab. 7.; graf 7.). Zdobené exempláře převládají mezi raně středověkými hřebeny a středověkými hřebeny bez bližší datace. Ve skupinách raně – vrcholně středověkých, vrcholně a vrcholně – pozdně středověkých hřebenů převládají hřebeny nezdobené. Ve všech obdobích dominovala rytá výzdoba a v souboru vrcholně středověkých hřebenů se vyskytuje pouze tento typ výzdoby. V menší míře se také vyskytují kombinace ryté výzdoby a vpichů, ryté a vyřezávané výzdoby nebo pouze vyřezávaná výzdoba. Nejčastějším výzdobným motivem středověkých hřebenů byly ryté linie (vodorovné, svislé, šikmé apod.), které se vyskytují na 39 hřebenech. Druhým nejčastějším výzdobným motivem bylo kolečko nebo několik soustředných kroužků s bodem uprostřed (tento výzdobný motiv je na 28 hřebenech). V menší míře se vyskytují další výzdobné motivy jako: vlnice, motiv hadovce nebo girlandy, očka, mřížka, kosočtverce, jedlová větvička, žebříček, lomený půloblouček, trojúhelník, šachovnicový ornament a vpichy. U mnoha hřebenů se vyskytuje kombinace dvou nebo i více výzdobných motivů (například ryté linie a kolečka s tečkou). Nejvíce výzdobných motivů je přítomno na raně středověkých hřebenech. Umístění výzdoby jsem znala u 61 z 66 zdobených hřebenů. Hřebeny jsou nejčastěji zdobené ve středové části (37 hřebenů). Méně často jsou hřebeny zdobeny pouze na bočních destičkách (9), nebo mají výzdobu jak ve středové části, tak na bočních destičkách (8). U sedmi exemplářů byla výzdoba umístěna jinde a to buď na držadle hřebene, nebo v případě dlouhých hřebenů v horní části nad zuby.

Na základě analýzy a následné syntézy souboru 134 hřebenů, jsem došla k závěru, že se u středověkých hřebenů nijak výrazně neměnily jejich základní morfologické parametry a výzdoba, přesto lze zaznamenat určité rozdíly mezi hřebeny z různých období. Ve všech obdobích byly hřebeny nejčastěji kostěné. V průběhu celého středověku se používaly jednostranné i oboustranné hřebeny, přičemž oboustranné

převládají. Větší množství jednostranných exemplářů spadá do období raného středověku (zejména do 6. – 7. století). Dlouhé hřebeny se vyskytují od 2. poloviny 12. století, hlavně ve 13. století, v průběhu 14. století jejich výroba ustává. Většina středověkých jednostranných a oboustranných hřebenů byla kompozitní konstrukce (složené z více částí), jejich středová část se skládala z více dílů (destiček) a boční destičky byly nejčastěji obdélníkové. Jednotlivé destičky byly spojovány pomocí nýtků, které se však často nedochovaly. Lze říci, že hřebeny byly zdobeny hlavně v raném středověku, kdy je výzdoba nejbohatší a často se na jednom hřebenu nachází více výzdobných motivů. Ve vrcholném a pozdním středověku až do novověku byly hřebeny zdobeny méně a jednodušeji. V průběhu celého středověku byly hřebeny zdobeny nejčastěji rytými liniemi a motivem kolečka s tečkou, používaly se ale i další výzdobné motivy jako například vlnice, hadovec, kosočtverce a podobně. Specifické dlouhé hřebeny byly téměř vždy nezdobeny, pokud byl nějaký exemplář zdoben tak jedním nebo dvěma pásy rytých vodorovných linií nad zuby. Výzdoba se v průběhu celého středověku nejčastěji koncentrovala ve středové části hřebene.

8 CHRONOLOGIE, MORFOLOGIE A TYPOLOGIE STŘEDOVĚKÝCH HŘEBENŮ

V této kapitole popíšu, jak se hřebeny v průběhu středověku vyvíjely z hlediska jejich morfologických parametrů a výzdoby. V úvodu se zaměřím na problematiku časně slovanských hřebenů (6. – 7. století) a otázku jejich návaznosti na hřebeny doby stěhování národů. Další podkapitoly jsou věnovány chronologii a morfologii raně středověkých hřebenů (8. – 12. století), hřebenům konce raného až pozdního středověku (12. – 15. století) a morfologii a výzdobě středověkých hřebenů bez bližší datace. Specifickou skupinu představují takzvané dlouhé hřebeny spadající zejména do období vrcholného středověku.

8.1 Hřebeny časně slovanského období (6. – 7. století) a otázka jejich návaznosti na hřebeny doby stěhování národů

Hřebeny doby stěhování národů byly vyráběny jak z kosti, tak z parohu. Ve 4. a 5. století byly zpravidla jednostranné, sestavené ze tří destiček spojených nýtky a často doplněné o polokruhovitě (jazykovitě) držadlo (*Droberjar, 2002, 94; Salač 2008, 188*). Tyto hřebeny mají velký význam pro chronologii doby stěhování národů a časně slovanské období (*Měřínský 2002, 140*).

B. Svoboda rozeznává pro dobu stěhování národů dva typy jednostranných hřebenů. Prvním typem jsou hřebeny s rukojetí seříznutou do táhlého oblouku, které lze datovat do konce 5. až první poloviny 6. století. V této době se u nás stávají převládajícím typem. Jejich výzdoba je tvořena zejména pásy rytých linií podél okrajů a kolečky s tečkou uprostřed, která mohou být uspořádána do různých sestav (*Svoboda 1965, 209 – 210; Zeman 1976, 206*). Tento typ vychází z pozdně římských hřebenů s polokruhovitým držadlem. Mladší exempláře mají nižší držadlo a postrádají vějířovité rozšíření boků ozubené části (*Měřínský 2002, 141*). Druhý typ představují hřebeny s rukojetí seříznutou do nízkého trojúhelníku, spadající do poloviny 6. století (*Svoboda 1965, 210; Zeman 1976, 206*). Hřebeny tohoto typu byly velice křehké, a proto byly často ukládány do zdobených pouzder, aby nedošlo k poškození zubů. Bohatě zdobené

vyřezávané pouzdro oboustranného hřebene máme dochováno z Prahy – Podbaby (obr. 16, 17). Pouzdro je zdobeno pletenci, sestavami kroužků a prolamováním tvořícím křížovité a balustrádovité vzory (*Droberjar 2002, 94; Svoboda 1965, 210; Salač 2008, 189*).

V průběhu 5. století se začínají vyskytovat rovněž oboustranné hřebeny, které vycházejí z pozdně římského prostředí. Na Moravě a na Slovensku byly tyto hřebeny hojně zastoupeny již v 2. polovině 5. století. V Čechách se staly převládajícím typem až v průběhu časně slovanského období (od 6. století; *Beranová – Lutovský 2009, 42; Droberjar 2002, 94; Měřínský 2002, 141; Salač 2008, 188; Zeman 1976, 207*). Oboustranné třívrstvé hřebeny se používaly v průběhu 6. a 7. století až do konce střední doby hradištní (*Měřínský 2002, 141*).

Dlouhé jednostranné hřebeny s obloukovitým držadlem byly součástí hrobové výbavy kostrových hrobů mladší fáze doby stěhování národů a jsou znakem takzvaných langobardských pohřebišť (*Klanica 1986, 84; Tejral 1975, 413; Zeman 1976, 208*). Naproti tomu oboustranné hřebeny jsou v horizontu kostrových hrobů doby stěhování národů spojeny s podunajským kulturním okruhem a byly častou součástí pohřební výbavy takzvaných gepidských hrobů (*Klanica 1986, 83 – 84; Zeman 1976, 208*).

L. Niederle se domníval, že hřebeny se objevovaly ve slovanských hrobech již od doby římské, což souviselo s tím, že Římská říše velmi působila na změnu zevnějšku Germánů. Germáni začali při úpravě vlasů a vousů napodobovat římskou a byzantskou módu. Hřebeny té doby byly zejména obloukovitého nebo střečovitého tvaru s držadlem trojúhelníkovitým, obdélným nebo obloukovitým. Držadla hřebenů byla dřevěná nebo kostěná a zdobena rytím (například koncentrická kolečka, obloučky; *Niederle 1911, 144, 149*). Podle I. L. Červinky je třeba původ slovanských oboustranných hřebenů hledat nikoliv v římsko-provinciální kultuře, ale v germánském prostředí, kde jsou běžnou výbavou hrobů ze 4. – 5. století (*Červinka 1928, 229*). V. Hrubý uvádí, že u mnoha nálezů z nejstaršího slovanského období nelze s jistotou říci, zda se jedná o hřebeny slovanské, germánské nebo římské a to proto, že jednostranné a oboustranné hřebeny se vyskytují ve všech těchto kulturách (*Hrubý 1957, 165 – 166*).

Podle F. Curty se zatím nepodařilo přesně stanovit, kdy konkrétně se používaly jednostranné hřebeny s trojúhelníkovitou rukojetí. Curta uvádí, že se tyto hřebeny

objevují na řadě lokalit v Čechách, ale nenalezly se s předměty, které by bylo možné bezpečně datovat do 6. nebo 7. století. Zabývá se mimo jiné oboustrannými hřebeny zdobenými kolečky s tečkou, především fragmenty hřebenů z pohřebiště v Přítlukách a domnívá se, že mohou datovat toto pohřebiště do 6. století (do takzvané kultury s keramikou pražského typu; *Curta 2008*, 673, 681). N. Profantová naproti tomu poukazuje na fakt, že oboustranné hřebeny se vyskytují v různých kulturách v širokém časovém spektru a jejich chronologická výpověď je tak nízká. Pro chronologii jsou podle ní přínosnější jednostranné hřebeny s trojúhelníkovitým týlem (*Profantová 2009*, 320 – 321).

Ze souboru 134 hřebenů z Čech a Moravy, které jsem analyzovala, je jich 20 datovaných do 6. – 7. století. Jedná se o hřebeny z lokalit: Břeclav – Pohansko (okr. Břeclav; *Dostál 1985*, 69), Praha – Bohnice (*Fridrichová – Profantová 1997*, 51 – 52; *Zeman 1976*, 208), Kozly (okr. Mělník; *Zeman 1976*, 204, 206), Praha – Veleslavín (*Zeman 1976*, 206), Roztoky u Prahy (Praha – Západ; *Kuna – Profantová 2005*, 194 – 197), Praha – Horní Počernice (*Vencl – Zadák 1985*, 303), Mutěnice (okr. Hodonín; *Klanica 2008*, 205; *Měřínský 2002*, 137), Kroměříž – Kotojedská ulice (okr. Kroměříž; *Chybová 1998*, 104 – 105) a Čachovice (okr. Chomutov, *Bubeník 1988*, 78, 213).

Jedním z nejstarších je kostěný hřeben č. 30 ze sídliště v Kozlech u Mělníka (okr. Mělník). Tento exemplář má trojúhelníkovitou rukojeť zdobenou rytými liniemi a řadí se tak k typu jednostranných třívrstvových hřebenů s trojúhelníkovitou rukojetí (obr. 24). Hřeben z Kozlů má analogie na kostrových pohřebištích předslovanského osídlení Čech a lze jej datovat do 1. poloviny 6. století (*Beranová – Lutovský 2009*, 40; *Klanica 1986*, 84; *Měřínský 2002*, 137; *Zeman 1976*, 204, 206). K tomuto typu lze rovněž přiřadit kostěný hřeben č. 38 z Prahy – Horních Počernic, který je stejně jako hřeben z Kozlů zdoben na rukojeti rytými liniemi, jeho držadlo je však výrazně nižší (*Beranová – Lutovský 2009*, 40; *Vencl – Zadák 1985*, 303) nebo torzo hřebene č. 33 s trojúhelníkovitým týlem z Roztok u Prahy, které je zdobeno trojúhelníkovitými a šikmými liniemi (*Kuna – Profantová 2005*, 196). Trojúhelníkovité držadlo mají rovněž kostěné jednostranné hřebeny č. 83 a 84 z Mutěnic (okr. Hodonín; *Klanica 2008*, 205; *Měřínský 2002*, 137).

Jednostranný třívrstvový kostěný hřeben č. 31 ze sídliště z Prahy – Veleslavína je zdoben rytými liniemi a rýžkami a řadí se k typu s mírně obloukovitým držadlem

(obr. 25; *Beranová – Lutovský 2009*, 40; *Měřínský 2002*, 137; *Zeman 1976*, 206). Mimořádným exemplářem je bezesporu jednostranný hřeben č. 104 z Čachovic (okr. Chomutov) s trojúhelníkovitou rukojetí a bočními destičkami zakončenými stylizovanými zvířecími hlavičkami (obr. 38). Hřeben by měl pocházet z hrobů v Čachovicích, neexistují však k němu bližší nálezové okolnosti (*Bubeník 1988*, 78, 213).

Mezi oboustranné hřebeny se řadí například kostěný exemplář č. 85 z Mutěnic (okr. Hodonín), zdobený ve středové části rytými liniemi (obr. 36; *Klanica 1993*, 87) nebo parohový hřeben č. 32 ze sídliště kultury pražského typu v Roztokách u Prahy. Tento hřeben je ve středové části bohatě zdoben. Výzdobu tvoří čtyři obdélná pole a každé z nich je diagonálně členěno na čtyři trojúhelníky, které mají uprostřed kolečko s tečkou (obr. 26). Takovéto uspořádání výzdoby nemá na časně slovanských lokalitách obdobu, ale blízké výzdobné motivy se nacházejí v germánském prostředí (*Kuna – Profantová 2005*, 194). Zlomek hřebene z Wangenheimu ve středním Německu má výzdobu sestávající z dvojic kroužků umístěných v jednotlivých polích, oddělených od sebe dvojicí kolmých rytých linií (*Schmidt 1961*, 33, 40).

Některé hřebeny lze jen obtížně typologicky zařadit a to především díky jejich stavu dochování. Jedná se například o torzo jednostranného parohového hřebene č. 90 z Kroměříže – Kotojedské ulice (okr. Kroměříž), který je rámcově datován do 6. až počátku 7. století (*Chybová 1998*, 104 – 105). Obtížně zařaditelné jsou také přepálené fragmenty hřebenů z žárového hrobu č. 1 z Prahy – Bohnic (*Fridrichová – Profantová 1997*, 51 – 52, 58, 61).

Hřebeny časně slovanského období (6. – 7. století) byly jednostranné i oboustranné, vyrobené jak z kosti, tak z parohu. Jednostranné hřebeny mají zpravidla trojúhelníkovitou nebo obloukovitou rukojeť (týl) a jejich chronologická výpověď je vyšší. Můžeme u nich sledovat návaznost na mladší fázi doby stěhování národů. Oboustranné hřebeny jsou chronologicky méně citlivé, vycházely z pozdně římského prostředí, objevily se v průběhu 5. století (*Salač 2008*, 188) a používaly se dále v průběhu raného středověku. Jednostranné i oboustranné hřebeny jsou často bohatě zdobené převážně rytými liniemi a motivem kolečka s tečkou, ale také mřížkou, kosočtverci nebo nepravým pletencem. Výzdoba se často nachází na držadle hřebene. Hřebeny jsou ve většině případů kompozitní konstrukce - sestavené z několika destiček

spojených nýtky. Z porovnání hřebenů mladší fáze doby stěhování národů a hřebenů z 6. – 7. století je patrné, že je tam návaznost v morfologických parametrech (typ hřebene, konstrukce apod.) i ve výzdobě.

8.2 Raně středověké hřebeny (8. – 12. století)

V průběhu 8. – 12. století se podobně jako v časně slovanském období vyráběly a používaly jednostranné i oboustranné hřebeny, které byly vyráběny převážně z kosti, ale mohly být i parohové. Z. Měřínský uvádí, že v předvelkomoravském období se stále používaly dva základní typy hřebene a to jednostranný třívrstvý a oboustranný (*Měřínský 2002*, 465). Oboustranné hřebeny se staly zejména ve střední a mladší době hradištní převládajícím typem (*Beranová – Lutovský 2009*, 42).

V Polsku se hřebeny zabývala řada badatelů, mimo jiné A. Chmielowska, která vypracovala typologii středověkých hřebenů z území Polska. Středověké hřebeny dělí na jednostranné – třívrstvé (skupina IB), oboustranné – jednodílné (skupina IIA) a oboustranné – trojvrstvé (skupina IIB; *Chmielowska 1971*, 62 – 63). Do období raného středověku spadají zejména jednostranné – třívrstvé hřebeny (*Cnotliwy 1973*, 85), které lze datovat do 10. – 12. století (*Chmielowska 1971*, 77). Jednostranné - třívrstvé hřebeny lze dále členit na typ s obloukovitou nízkou rukojetí, typ s trojúhelníkovitým nízkým držadlem, typ s rovným držadlem a typ s vnitřními destičkami vyčnívajícími nad obkladové (*Chmielowska 1971*, 63 – 70).

Vilém Hrubý vypracoval typologii moravských oboustranných hřebenů a rozdělil je na 9 typů. Období 8. – 12. století se týkají typy č. 1, 2, 4, 5 a 9. Hřebeny typu č. 1 mají široké, lehce klenuté nebo mírně střechovitě lomené lišty, které jsou zdobené. Jejich zuby se směrem k oběma koncům hřebene zkracují. Boky mají rovné okraje a společně s neprořezanými koncovými částmi vnitřních destiček vytvářejí trojúhelníkovitý tvar. Hrubý k tomuto typu řadí například hřebeny z lokalit: Strážnice, Staré Město nebo Holásky datované do 9. – počátku 10. století. Typ č. 2 se od předchozího liší pouze tím, že zuby hřebene jsou po celé délce stejně dlouhé a jeho boky jsou obdélníkového tvaru. K tomuto typu náleží podle Hrubého například hřeben z hrobu v Kroměříži z 9. století nebo exemplář z Němčic na Hané datovaný do 11.

století. Hřebeny 4. typu mají podobně jako u typu č. 1 trojúhelníkovité boky, ale jsou opatřeny úzkými téměř polokruhovitými lištami. Jsou známy například z pohřebiště v Miňůvkách z 10. století nebo ze sídliště v Němčicích na Hané. Pro hřebeny 5. typu jsou typické široké nezdobené lišty obdélníkového průřezu a jejich trojúhelníkovité boky mají rovné okraje. K tomuto typu řadí Hrubý například nálezy z Letkovic nebo Kostelce na Hané. Typ č. 9 představují jednostranně vyklenuté hřebeny vyrobené z jednoho kusu suroviny. Vyklenutí je zdobeno buď rytými liniemi, nebo soustřednými kroužky. K tomuto typu patří podle Hrubého jednostranně klenutý hřeben ze sídliště v Němčicích na Hané z 11. století (*Hrubý 1957*, 166, 168).

Ze 134 hřebenů z Čech a Moravy, které jsem analyzovala, jich 39 spadá do 8. – 12. století. Jedná se o hřebeny z lokalit: Stará Boleslav (okr. Mladá Boleslav; *Bartošková 2003*, 251 – 254), Břeclav – Pohansko (okr. Břeclav; *Dostál 1975*, 186, 188; *Vignatiová 1992*, 80 - 81), Budeč (okr. Kladno; *Váňa 1995*, 61 – 62), Libušín (okr. Kladno; *Váňa 1973*, 58), Stará Kouřim (okr. Kolín; *Šolle 1966*, 127), Dolánky – Rubín u Podbořan (okr. Louny; *Bubeník 1988*, 182), Strážnice (okr. Hodonín; *Dostál 1966*, 177), Mikulčice (okr. Hodonín; *Kavánová 1995*, 209 – 212, 287), Dolní Kotvice (okr. Uherské Hradiště; *Marešová 1985*, 76), Pražský hrad – 3. nádvoří¹⁴, Pražský hrad – Lumbeho zahrada (*Frolík – Smetánka 2014*, 101 – 102), Praha – Karlovo náměstí¹⁵, Praha – Malostranské náměstí¹⁶, Bílina (okr. Teplice; *Váňa 1976*, 462 - 463), Kroměříž (okr. Kroměříž; *Chybová 1998*, 120) a Žatec (okr. Louny)¹⁷.

Devět hřebenů je datováno pouze obecně do raného středověku a bližší datace k nim chybí. Jedná se o nálezy z lokalit: Starý Plzenec (okr. Plzeň; *Hnízdilová 2008*, 41 – 42), Kojice (okr. Pardubice; *Smetánka 1963*, 29 – 30), Vyšehrad (okr. Praha)¹⁸, Slepotic (okr. Pardubice)¹⁹, Děčín (okr. Děčín; *Zápotocký 1977*, 526 - 528), Dřetovice (okr. Kladno; *Knor 1957*, 74) a Hřivice (okr. Louny; *Bubeník 1988*, 133). Hřebeny č. 20 ze Starého Plzně a č. 105 z Hřivic jsou jediné dva dlouhé hřebeny ze souboru raně

---

¹⁴ Ústní sdělení od Mgr. J. Maříkové – Kubkové, PhD., zpřístupnění nálezů hřebenů z Pražského hradu k dokumentaci.

¹⁵ Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

¹⁶ Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

¹⁷ Písemné sdělení od Mgr. P. Čecha.

¹⁸ Ústní sdělení od Mgr. L. Varadzína, PhD., zpřístupnění nálezů z Vyšehradu k dokumentaci.

¹⁹ Ústní sdělení od PhDr. J. Jílka, PhD., zpřístupnění nálezů hřebenů z Východočeského muzea v Pardubicích k dokumentaci.

středověkých hřebenů, jsou tedy již zmíněné v kapitole věnované Dlouhým hřebenům a jejich interpretaci.

Raně středověkých jednostranných hřebenů je v souboru, který jsem analyzovala deset. Hřebeny byly ve všech případech kompozitní tedy složeny z více částí (destiček), často byly trojdílné. Boční destičky mohly být vyklenuté jako například na hřebeni č. 1 ze Staré Boleslavi (okr. Mladá Boleslav). Tento třívrstvý exemplář má obkladové destičky s lukovitě tvarovaným hřbetem a rovnou podstavou (obr. 18; *Bartošková 2003*, 253). Boční destičky mohly mít také tvar obdélníku nebo trojúhelníku. Obdélníkové boční destičky má například zlomek hřebene č. 7 ze Staré Boleslavi (obr. 20; *Bartošková 2003*, 253). Trojúhelníkové boční destičky jsou na fragmentu hřebene č. 86 z Bíliny (okr. Teplice; obr. 37; *Váňa 1976*, 462 - 463).

Většina raně středověkých jednostranných hřebenů je zdobená. Časté jsou ryté linie jako například na již zmíněném fragmentu hřebene č. 86 z Bíliny (obr. 37; *Váňa 1976*, 462 - 463), na některých exemplářích se však uplatňují i jiné výzdobné motivy. Hřeben č. 21. z Kojic má ve středové části rytou výzdobu v podobě jedlové větvičky (*Smetánka 1963*, 29 - 30). Zajímavý je bezesporu také hřeben č. 39 z Dolánek – Rubínu u Podbořan (okr. Louny). Fragment hřebene je ve středové části zdoben rytými liniemi a motivem kolečka s tečkou a jeho boční destičky jsou zakončeny vyřezávanými zvířecími hlavičkami (obr. 27; *Bubeník 1988*, 182). Vyřezávanou výzdobu má také hřeben č. 51 z Mikulčic (okr. Hodonín), jeho horní lišta a postranní destičky jsou dekorovány vyřezávanými kolečky (obr. 31; *Kavánová 1995*, 330).

Oboustranné hřebeny se staly v období od 8. do 12. století převládajícím typem. Podobně jako jednostranné jsou zpravidla kompozitní (tedy složeny z více částí – destiček) a mají obdélníkové, vyklenuté nebo trojúhelníkovité boční destičky. Více jak polovina oboustranných hřebenů je zdobená. Nejčtenějšími výzdobnými motivy jsou opět ryté linie a kolečko s tečkou, často jsou však kombinovány s dalšími motivy. Bohatě zdobený je například hřeben č. 2 ze Staré Boleslavi (okr. Mladá Boleslav), který má výzdobu v podobě rytých linií, oček, motivu hadovce a vpichů (obr. 19; *Bartošková 2003*, 254). Motivem hadovce v kombinaci s rytým žebříčkem a očky je zdoben hřeben č. 23 z Budče (okr. Kladno; obr. 22; *Váňa 1995*, 61). Z Budče pochází také hřeben č. 25, který je zdoben motivem girlandy v kombinaci s vpichy sdruženými do tvaru trojúhelníčků (obr. 23; *Váňa 1995*, 61). Hřeben č. 40 ze Strážnice (okr. Hodonín) je

zdoben kombinací rytých linií a větvičkovitého ornamentu (obr. 28), hřeben č. 41 ze stejné lokality má výzdobu v podobě šachovnicového ornamentu (obr. 29; *Dostál 1966*, 177). Raně středověké hřebeny byly také někdy zdobeny mřížkovým vzorem, příkladem je fragment hřebene č. 48 z Mikulčic (okr. Hodonín; obr. 30; *Kavánová 1995*, 330).

Raně středověké hřebeny 8. – 12. století byly vyráběny z kosti a parohu. Zatímco v časně slovanském období převládaly hřebeny jednostranné, v mladších fázích raného středověku (v průběhu 8. – 12. století) převládaly hřebeny oboustranné. Stále se však vyráběly a používaly oba typy. Hřebeny mají v drtivé většině kompozitní konstrukci a jejich boční destičky jsou obdélníkové, vyklenuté či trojúhelníkovité. Většina jak jednostranných, tak oboustranných hřebenů je zdobená a na jednom hřebeni se často kombinuje více výzdobných motivů. Na hřebenech se zpravidla objevují ryté linie, motiv kolečka s tečkou, hadovec případně girlanda, vpichy, méně často mřížkový, větvičkový nebo šachovnicový vzor. Výzdoba je umístěna převážně ve středové části, ale i na bočních destičkách. Z porovnání časně slovanských hřebenů a hřebenů mladších období raného středověku je patrná návaznost v morfologických parametrech i ve výzdobě.

8.3 Jednostranné a oboustranné hřebeny závěru raného – pozdního středověku (12. – 15. století)

V této kapitole popíší vývoj jednostranných a oboustranných hřebenů od 12. do 15. století tedy od konce raného po pozdní středověk. Hřebeny byly v tomto období vyráběny převážně z kosti a dominantním typem byly oboustranné hřebeny.

Oboustrannými hřebeny se zabývala polská badatelka Eleonora Byrska, která na základě nálezů z Gdaňska ze 13. – 14. století vytvořila jejich typologii. Byrska rozdělila hřebeny podle tvaru boků na 4 typy. Typ A je charakteristický boky prohnutými dovnitř, hřebeny typu B mají kromě prohnutých boků ještě navíc zkosené všechny rohy. U typu C jsou boky půlkruhovitě vykrojené a hřebeny typu D mají boky vyklenuté. Typ E představují hřebeny vytvořené z jednoho kusu suroviny (*Byrska 1953*, 426 – 429).

Oboustranným hřebenům a jejich typům na území Polska se věnovala také Aldona Chmielowska. Do období konce raného až pozdního středověku lze zařadit

oboustranné – jednodílné hřebeny (skupina IIA) datované obecně do 11. – 13. století a oboustranné – trojvrstvé hřebeny (skupina IIB) datované do 13. – 14. století (*Chmielowska 1971, 62 – 63, 77*). Oboustranné - jednodílné hřebeny lze dále členit na 4 typy: typ 1 - hřebeny obdélného tvaru s kolmými boky, typ 2 – hřebeny s obloukovitými boky, typ 3 – hřebeny s konkávními boky a typ 4 – lichoběžníkovité hřebeny. Na některých exemplářích oboustranných – jednodílných hřebenů typu 1 se objevuje výzdoba v podobě horizontálních žlábků a klikatek (*Chmielowska 1971, 70 – 71*). Výzdoba v podobě ostrých klikatek se na hřebenech z našeho území nevyskytuje. Oboustranné – trojvrstvé hřebeny skupiny IIB jsou dále členěny na: obloukovité hřebeny s kolmými boky, hřebeny s obloukovitými boky, hřebeny s konkávními boky, hřebeny s boky ve tvaru písmene B, hřebeny s šikmými boky a hřebeny s profilovanými boky. Některé obloukovité hřebeny s kolmými boky jsou zdobeny křížky (*Chmielowska 1971, 71 – 77*).

Období 12. – 15. století se týkají typy 6 a 7 typologie Viléma Hrubého, kterou vypracoval pro moravské oboustranné hřebeny. Typ 6 reprezentuje podle Hrubého hřeben z Uherského Brodu z 12. – 13. století. Tento exemplář má obdélníkové boky a lišty zdobené figurálními motivy. K 7. typu řadí Hrubý hřeben z Drásova, jehož boky jsou prohnuté dovnitř a má stupňovitě profilované lišty (*Hrubý 1957, 168*).

Jednostranných a oboustranných hřebenů spadajících do období konce raného až pozdního středověku je v souboru, který jsem analyzovala 16. Jedná se o hřebeny z těchto lokalit: Stará Boleslav (okr. Mladá Boleslav; *Bartošková 2003, 253*), Vízmburk (okr. Trutnov, *Košťál 2013, 185, 187*), Praha – Jungmanovo náměstí (*Richterová 1986, 230*), Praha – Nebovidská ulice (*Havrda – Tryml 2013, 383;²⁰*), Praha – Rybná ulice²¹,

---

²⁰ Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

²¹ Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

Praha – Karmelitská ulice²², Praha – Náměstí Republiky²³, Praha – Pštrosova ulice²⁴, Pardubice – Pardubičky (okr. Pardubice)²⁵ a Vraclav (okr. Ústí nad Orlicí)²⁶.

Jednostranné i oboustranné hřebeny byly kompozitní konstrukce, tedy složené z více dílů (destiček) a jejich boční destičky byly nejčastěji obdélníkové, případně vyklenuté. Hřebeny byly zdobené zejména motivem kolečka s tečkou a rytými liniemi. Některé exempláře jsou zdobeny rytím v kombinaci s vpichy nebo vyřezávanou výzdobou. Kombinací ryté výzdoby a vpichů je zdoben například hřeben č. 112 z Vraclavi (okr. Ústí nad Orlicí; obr. 39)²⁷. Rytou a vyřezávanou výzdobou jsou zdobeny například hřebeny č. 70 z Prahy – Rybné ulice (obr. 33), č. 80 z Prahy – Karmelitské ulice (obr. 35)²⁸ nebo hřebeny č. 115 (obr. 40) a 117 z Prahy – Náměstí Republiky²⁹.

Hřebeny 12. – 15. století jsou podobně jako starší exempláře kompozitní konstrukce a převládajícím materiálem pro jejich výrobu byla kost. V průběhu vrcholného a pozdního středověku ještě více převládly oboustranné hřebeny nad jednostrannými, jednostranné se však i nadále vyráběly a používaly. Boční destičky hřebenů jsou nejčastěji obdélníkové nebo vyklenuté. Hřebeny jsou zpravidla dekorovány motivem kolečka s tečkou a rytými liniemi. Některé bohatěji zdobené exempláře mají rytou výzdobu doplněnou o vpichy nebo vyřezávané kosočtverce či kolečka. Z porovnání raně středověkých hřebenů (8. – 12. století) a hřebenů konce raného až pozdního středověku je patrná návaznost v morfologických parametrech i ve výzdobě.

---

²² Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

²³ Ústní a písemné sdělení od Mgr. Š. Juřinové, zpřístupnění nálezů hřebenů z Náměstí Republiky spravovaných společností Archaia Praha o. p. s. k dokumentaci.

²⁴ Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

²⁵ Ústní sdělení od PhDr. J. Jílka, PhD., zpřístupnění nálezů hřebenů z Východočeského muzea v Pardubicích k dokumentaci.

²⁶ Ústní a písemné sdělení od Mgr. R. Bláhy, zpřístupnění nálezů hřebenů uložených v Muzeu východních Čech v Hradci Králové k dokumentaci.

²⁷ Poznatek získaný dokumentací nálezů, který je uložený v Muzeu východních Čech v Hradci Králové, nález zpřístupněný Mgr. R. Bláhou.

²⁸ Poznatek získaný dokumentací nálezů, které jsou uloženy v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v hlavním městě Praze, nálezy zpřístupněné paní S. Svatošovou.

²⁹ Poznatek získaný dokumentací nálezů, které jsou uloženy v depozitáři společnosti Archaia Praha o. p. s., nálezy zpřístupněny Mgr. Š. Juřinovou.

8.4 Morfologie a výzdoba středověkých hřebenů bez bližší datace

Středověkých hřebenů bez bližší datace je v souboru 134 hřebenů, které jsem analyzovala, 10. Jedná se o hřeben z těchto lokalit: Budeč (okr. Kladno; *Váňa 1995*, 61), Pražský hrad – 3. nádvoří³⁰, Pražský hrad – Jiřské náměstí³¹, Praha – Náměstí Republiky³², Cvilín (okr. Bruntál)³³ a Hradec Králové³⁴.

Hřeben této skupiny jsou oboustranné, kompozitní, ale v menší míře i jednodílné konstrukce. Jejich boční destičky jsou nejčastěji obdélníkové, případně vyklenuté. Hřeben jsou vyrobeny z kosti, zdobeny rytím, zejména motivem kolečka s tečkou. Středověké hřeben bez bližší datace se svými morfologickými parametry výrazně neliší od hřebenů mladších fází raného až pozdního středověku.

8.5 Dlouhé hřeben a jejich interpretace

Dlouhé úzké kostěné hřeben představují specifický typ artefaktů a zabývala se jimi řada badatelů. Jejich podoba je jednotná a často je nalézáme nejen na našem území (*Kaván 1964*, 218), ale jsou známy od Skandinávie po povodí Neckaru a od dolního Rýna po povodí Visly. Koncentrace těchto nálezů je zejména v povodí Sály a při baltském pobřeží – mezi Lübeckou zátokou a ústím Odry (*Klápště 1999*, 368).

Původ dlouhých hřebenů je hledán hned v několika oblastech. První z těchto oblastí je jihozápadní Německo, konkrétně povodí Neckaru. V této oblasti se často objevují zmínky o dlouhé tradici tohoto artefaktu, kterou však nelze spolehlivě prokázat. Druhou oblast představuje pásmo spojující nizozemské a severoněmecké Frísko, i tuto oblast však nelze jednoznačně prokázat jako původní pro vznik dlouhých

---

³⁰ Ústní sdělení od Mgr. J. Maříkové – Kubkové, PhD., zpřístupnění nálezů hřebenů z Pražského hradu k dokumentaci.

³¹ Ústní sdělení od Mgr. J. Maříkové – Kubkové, PhD., zpřístupnění nálezů hřebenů z Pražského hradu k dokumentaci.

³² Ústní a písemné sdělení od Mgr. Š. Juřinové, zpřístupnění nálezů hřebenů z Náměstí Republiky spravovaných společností Archaia Praha o. p. s. k dokumentaci.

³³ Ústní a písemné sdělení od Mgr. P. Skalické, zpřístupnění nálezů ze Slezského zemského muzea k dokumentaci.

³⁴ Ústní a písemné sdělení od Mgr. R. Bláhy, zpřístupnění nálezů hřebenů uložených v Muzeu východních Čech v Hradci Králové k dokumentaci.

hřebenů. Nejstarší bezpečně prokázané nálezy pochází patrně ze severu Německa a jihu Skandinávie, z lokalit jako jsou Schleswig nebo Lund (*Klápště 1999*, 369 – 370).

Na našem území byly dlouhé hřebeny nalezeny například v Mostě, Lounech, Nymburku nebo v Hradíšťku (Sekance) u Davle. Z Hradíšťka u Davle pochází jeden z nejpočetnějších souborů těchto předmětů (*Kaván 1964*, 219 – 220; *Klápště 1999*, 365 – 367). Starší exempláře jsou známy například ze Svojsic u Kouřimi nebo z Pražského hradu (*Kaván 1964*, 219; *Klápště 1999*, 368). V Polsku jsou známy dlouhé hřebeny například z Gdaňska, kde je jeden exemplář datován do 11., jeden do 12., a jeden do 13. století (*Kaván 1964*, 218 – 219).

Ze souboru 134 hřebenů z Čech a Moravy, které jsem analyzovala, se jich mezi dlouhé řadí 42. Jedná se o hřebeny z lokalit: Starý Plzenec (okr. Plzeň, *Hnízdilová 2008*, 42 – 43), Pražský hrad – Lobkovický palác³⁵, Louny (okr. Louny; *Mašek 1957*, 508), Loket (okr. Sokolov)³⁶, Praha – Nebovidská ulice (*Havrda – Tryml 2013*, 383;³⁷), Praha – Bílkova ulice³⁸ (*Havrda 2003*, 324), Praha – Tomášská ulice³⁹ (*Havrda 2007*, 325 – 326), Praha – Rybná ulice⁴⁰, Praha – Náměstí Republiky⁴¹, Sekanka u Davle (okr. Praha – západ; *Kaván 1964*, 220 – 222), Most (okr. Most; *Klápště 1999*, 365 – 366), Opava – Náměstí Osvoboditelů (okr. Opava)⁴², Hřivice (okr. Louny; *Bubeník 1988*, 133), Tisová (Staré Mýto, okr. Hradec Králové)⁴³, Starý Bydžov (okr. Hradec Králové)⁴⁴, Hradec Králové (okr. Hradec Králové)⁴⁵.

---

³⁵ Ústní sdělení od Mgr. J. Maříkové – Kubkové, PhD., zpřístupnění nálezů hřebenů z Pražského hradu k dokumentaci.

³⁶ Písemné sdělení od J. Tajera.

³⁷ Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

³⁸ Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

³⁹ Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

⁴⁰ Ústní sdělení od S. Svatošové, zpřístupnění nálezů z Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v hlavním městě Praze k dokumentaci.

⁴¹ Ústní a písemné sdělení od Mgr. Š. Juřinové, zpřístupnění nálezů hřebenů z Náměstí Republiky spravovaných společností Archaia Praha o. p. s. k dokumentaci.

⁴² Ústní a písemné sdělení od Mgr. P. Skalické, zpřístupnění nálezů ze Slezského zemského muzea k dokumentaci.

⁴³ Ústní a písemné sdělení od Mgr. R. Bláhy, zpřístupnění nálezů hřebenů uložených v Muzeu východních Čech v Hradci Králové k dokumentaci.

⁴⁴ Ústní a písemné sdělení od Mgr. R. Bláhy, zpřístupnění nálezů hřebenů uložených v Muzeu východních Čech v Hradci Králové k dokumentaci.

⁴⁵ Ústní a písemné sdělení od Mgr. R. Bláhy, zpřístupnění nálezů hřebenů uložených v Muzeu východních Čech v Hradci Králové k dokumentaci.

Jan Klápště přináší ve své studii z roku 1999 „Příspěvek k povaze svědeckví středověkých artefaktů: úzký kostěný hřeben a možnosti jeho výpovědi“ souhrnnou charakteristiku tohoto artefaktu. Na základě této charakteristiky se délka hřebenů pohybuje mezi 120 – 154 mm a šířka mezi 24 a 35 mm. Dlouhé hřebeny mohou mít 6 až 13 zubů, nejčastěji se jejich počet pohybuje mezi 7 a 9 (*Klápště 1999*, 367). Z dlouhých hřebenů se často dochovává pouze horní část s provrtaným otvorem a dlouhé křehké zuby jsou více či méně odlámany. Ze skupiny 42 dlouhých hřebenů, které jsem analyzovala, jich bylo 14 dochováno celých. Délka většiny dochovaných celých hřebenů z této skupiny se pohybuje mezi 120 – 154 mm (odpovídá tedy charakteristické délce, kterou uvádí J. Klápště). Šířka hřebenů (jak celých exemplářů, tak fragmentů) se pohybuje zpravidla mezi 20 – 35 mm. Stanovení průměrné délky a šířky určitého typu hřebene však komplikuje skutečnost, že hřebeny (nejenom dlouhé) se většinou dochovávají pouze ve fragmentárním stavu a lze tak obtížně stanovit rozměry celého předmětu.

Vzhled dlouhých hřebenů se po dobu jejich používání příliš neměnil. Většina jich je nezdobená a v horní části nad zuby mají zpravidla pouze vyvrtaný kruhový otvor. Ze souboru 42 dlouhých hřebenů, které jsem zpracovávala, má výzdobu pouze pět exemplářů. Fragment hřebene č. 20 ze Starého Plzeň (okr. Plzeň) je nad zuby zdoben dvěma pruhy po čtyřech vodorovných rýhách (*Hnízdilová 2008*, 43). Dva pásy vodorovných linií jsou také na hřebenu č. 97 ze Sekanky u Davle (okr. Praha – západ; *Kaván 1964*, 220 – 221) a fragmentu hřebene č. 128 z Prahy – Náměstí Republiky (obr. 41)⁴⁶. Jedním pásem rytých linií je zdoben téměř kompletně dochovaný hřeben č. 77 z Prahy – Rybné ulice (obr. 34)⁴⁷ a torzo hřebene č. 124 z Prahy – Náměstí Republiky⁴⁸.

Většinu dlouhých hřebenů lze datovat do 12. – 13. století. Jaroslav Kaván uvádí datační rozpětí od konce 10. spíše 11. století do konce 13. století. Zároveň zmiňuje, že se tyto hřebeny vyskytují i v alamanských hrobech (*Kaván 1964*, 218). Nejstarší dlouhé hřebeny jsou nacházeny v kontextech z 11. století. Od 2. poloviny 12. století jsou známy ze střední Evropy. V průběhu 13. století jich na tomto území výrazně přibývá.

---

⁴⁶ Ústní a písemné sdělení od Mgr. Š. Juřinové, zpřístupnění nálezů hřebenů z Náměstí Republiky spravovaných společností Archaia Praha o. p. s. k dokumentaci.

⁴⁷ Poznatek získaný dokumentací nálezu uloženého v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v hlavním městě Praze, nález zpřístupněný paní S. Svatošovou.

⁴⁸ Poznatek získaný dokumentací nálezu, který je uložen v depozitáři společnosti Archaia Praha o. p. s., nález zpřístupněný Mgr. Š. Juřinovou.

Konec dlouhých hřebenů lze zřejmě klást do 14. století, v této době se jich vyskytovalo již jen velmi málo (*Klápště 1999, 372*). Ze souboru 42 hřebenů jich většina (28) spadá do vrcholného středověku (13. století). Šest hřebenů lze datovat do 2 poloviny 12. století nebo přelomu 12. a 13. století a osm hřebenů je datováno do 13. – 14. (výjimečně až 15.) století. Lze tedy říci, že tento typ hřebene byl rozšířen zejména ve vrcholném středověku (13. století) a doznívá v pozdním středověku.

Dlouhé úzké kostěné hřebeny se často vyskytují v městském prostředí, na hradech a ranných sídlech pozemkové šlechty. Ve venkovském prostředí je jich naopak velmi málo a na některých sídlištích je nenacházíme vůbec (*Klápště 1999, 372 – 373*).

Funkce dlouhých hřebenů je dosud nevyjasněna. Jedna z interpretací předpokládala využití dlouhých hřebenů ke zdobení keramiky, tato teorie je však již překonána. Na základě druhé teorie jsou dlouhé hřebeny interpretovány jako takzvané „tkací“ a měly tedy sloužit k zpracování textilní suroviny, ať už se jedná o vochlování lnu nebo vyčesávání lněné či vlněné příze. Proti přijetí této interpretace stojí především fakt, že úzkými mezerami mezi zuby hřebenu by textilní vlákna procházela jen velmi obtížně a velmi křehké zuby by se navíc brzy polámaly (*Kaván 1964, 222- 223; Klápště 1999, 373 – 374*). Představa, že dlouhý hřeben sloužil jako toaletní předmět, se dá zcela vyloučit, protože se jimi nedá v žádném případě učesat (*Klápště 1999, 374*). Další možností je, že dlouhé hřebeny sloužily k uchycení a jako ozdoba účesu. Vilém Hrubý uvádí, že tyto hřebeny bývají často mylně označovány jako tkalcovské a jsou charakteristické dlouhými zuby a rukojetí opatřenou otvorem, který pravděpodobně sloužil k provlečení stužky, jehlice nebo jiné ozdoby (*Hrubý 1957, 169*). K této interpretaci se přiklání mimo jiné také Jan Klápště, který předpokládá, že konstrukce dlouhých hřebenů vyhovuje jejich využití k uchycení účesu. Jejich dlouhé a úzké zuby by měly být pro tento účel zcela vyhovující (*Klápště 1999, 374*). Jaroslav Kaván naproti tomu odmítá možnost, že by dlouhé hřebeny sloužily jako ozdoba účesu. Jako hlavní argument uvádí fakt, že tyto hřebeny jsou na celém území svého výskytu jednotné, což není typické pro žádný typ hřebene na česání ani pro jakékoliv kostěné nebo parohové ozdobné předměty. Podle Kavána sloužily dlouhé hřebeny jako pracovní nástroj k přiřázení a dotahování útku při tkaní pomocí tkacích destiček a s jejich pomocí se tkaly především úzké popruhy. Pro tuto interpretaci svědčí podle Kavána fakt, že boky

zubů jsou zpravidla vyhlazeny a vyleštěny, což naznačuje, že se mezi nimi posouvala vlákna (*Kaván 1964, 223 – 224*).

Domnívám se, že funkci dlouhých hřebenů nelze jednoznačně určit a dále by měla být předmětem diskuze, přikláním se však k interpretaci dlouhých hřebenů jako pomůcek k upevnění účesu. Myslím si, že skutečnost, že měly na celém území svého výskytu jednotnou podobu a byly většinou nezdobené, neznamena, že nemohly sloužit jako součást účesu. Nicméně tento typ hřebene je podle mého názoru spíše praktickou pomůckou než dekorativní ozdobou (jejich vzhled je velmi jednoduchý, nijak výrazně se od sebe neliší a většina z nich je nezdobená). Dlouhé zuby se dobře hodily pro uchycení účesu, pro přirážení a dotahování útku během tkaní pomocí tkacích destiček mohly být spíše zbytečné. Interpretace dlouhých hřebenů jako předmětů sloužících k uchycení účesu mi tedy připadá jako nejpravděpodobnější.

9 SOCIÁLNĚ - REPREZENTAČNÍ ASPEKTY UŽÍVÁNÍ HŘEBENŮ

V této kapitole se zaměřím na sociální kontext středověkých hřebenů, na to na jakých typech lokalit se hřebeny nacházejí a zda se nějak lišily exempláře z různých sociálních prostředí. Pokusím se také odpovědět na otázku, zda byly hřebeny běžný či výjimečný předmět. Ve zvláštní podkapitole se budu věnovat hřebenům z pohřebišť.

9.1 Hřebeny z pohřebišť

Nálezy hřebenů na raně středověkých pohřebišťích jsou na našem území, na rozdíl od západní Evropy nebo Skandinávie, poměrně vzácné. V mladší fázi doby stěhování národů byly hřebeny součástí pohřební výbavy germánských hrobů (*Červinka 1928*, 229; *Klanica 1986*, 83 – 84). Na našem území se dochoval bohatě zdobený hřeben a pouzdro na hřeben například v kostrovém hrobě na pohřebišti v Praze – Podbabě (*Svoboda 1965*, 210, 263). Zlomky kostěného hřebene byly nalezeny také v hrobě významného muže z doby stěhování národů na lokalitě Blučina – Cezavy (okr. Brno – venkov). Jedná se o bohatý hrob, jehož pohřební výbavu dále tvořily dvojbřítý meč spatha s rukojetí obloženou zlatým plechem, úzký sekáč – sax, železné šipky, přezka opasku se zlatými přihrádkami vyplněnými almandiny, kování sedla, zlatý náramek, stříbrná spona, stříbrná pinzeta, přezka a ozdoby ze zlatého plechu patřící k obuvi a zlomky skleněných nádob (*Droberjar 2002*, 20 – 22; *Petráň a kol. 1985*, 200; *Tihelka 1963*, 483 - 484).

V germánském prostředí byla péče o vlasy velmi důležitá a přidávání hřebenů do hrobu má u Germánů dlouhou tradici. Hřeben společně s přeslenem a nůžkami se často nachází ve franských ženských hrobech. Příkladem je hrob dvou žen z poloviny 5. století, z lokality Bad Lippspringe, jejichž pohřební výbavu tvořila spona, amulety, hřeben, nůžky a keramický pohár (*Koch 1996*, 724, 729).

Ve Skandinávii byly hřebeny běžnou součástí hrobových výbav od období stěhování národů až do doby, kdy se hroby přestaly vybavovat pohřební výbavou. Hřebeny jsou vedle keramiky druhým nejčastějším nálezem jak v ženských tak

mužských vikingských hrobech a lze tedy usuzovat, že hřeben byl pro Vikingy důležitý osobní předmět, který vlastnil každý jednatel (Ambrosiani 1981, 12 – 13). V ženských hrobech se často nachází jednoduché parohové hřebeny s polokruhovým hřbetem. Tyto předměty jsou někdy umístěny pod hlavou pohřbené (společně s dvojicí parohových jehlic) a mohly tedy sloužit jako pomůcka k uchycení či ozdoba účesu. Nicméně tento typ hřebene byl ukládán i do mužských hrobů a jak v ženských tak v mužských hrobech se nachází nejen pod hlavou zemřelého, ale i na jiných místech (Ambrosiani 1981, 13). Hřebeny byly často doplněny o pouzdro, které chránilo křehké zuby. Na lokalitě Birka byly hřebeny s pouzdry nalezeny pouze v mužských hrobech, zatímco v prokazatelně ženských hrobech se nevyskytují. Ženy mohly nosit své hřebeny v jakýchkoli kožených váčcích. V jednom z hrobů na lokalitě Birka bylo nalezeno kožené pouzdro na hřeben (Ambrosiani 1981, 14).

Ze souboru 134 středověkých hřebenů z Čech a Moravy, které jsem analyzovala, jich z hrobu pochází pouze osm. Čtyři hřebeny pochází z žárového hrobu, jeden z kostrového a tři obecně z pohřebiště a nelze je přiřadit ke konkrétnímu hrobu.

Zlomky tří hřebenů č. 16, 17 a 18 pochází z žárového hrobu č. 1 v Praze – Bohnicích. V hrobě byl pohřbený dospělý jedinec, zřejmě žena a dítě (věk 3 – 4 roky). Jedná se o hrob bez popelnice. Pohřební výbavu tvořily kromě hřebenů keramika, bronzová pinzeta, 3 – 4 bronzová kování, bronzový pásek, malá přezka, železná kruhová přezka, nožík, železné jehly, skleněné perly, bronzová spirálka, obilky, semena vikve a části kura a dalšího zvířete (Fridrichová – Profantová 1997, 49 – 50). Z žárového hrobu č. 152 na hradišti Stará Kouřim v poloze u Libuše pochází fragmenty hřebene č. 29. Jedná se o hlubokou šachtovou hrobku, která byla částečně vydřevěna a vyzděna. Hrobka obsahovala dřevěnou hranici se spáleným jedincem a kromě fragmentů hřebene v ní nebyly žádné další nálezy (Šolle 1966, 274).

Zlomky hřebene č. 134 byly nalezeny v kostrovém hrobě č. 48 na pohřebišti v Lumbeho zahradě na Pražském hradě. V hrobě byla odkryta poměrně dobře zachovaná kostra dítěte (skupina infans III – 9 let). Pohřební výbavu dále tvořil železný nůž s odsazeným trnem, který byl stejně jako hřeben uložen u nohou pohřbeného dítěte (Frolík – Smetánka 2014, 101 – 102). Pohřebiště v Lumbeho zahradě na Pražském hradě lze spojit s vyšším sociálním prostředím. Na pohřebišti se začalo pohřbívat na konci 9. století a nejmladší hroby jsou z počátku 11. století. Pohřebiště bylo určeno

rodinným příslušníkům knížecí rodiny z okruhu prvních historicky doložených přemyslovských knížat. Výbavu hrobů tvořily především šperky (náušnice, záušnice, gombíky, kaptorgy a podobně; *Lutovský 2001*; 252 – 253).

Hřebeny č. 40, 41 a 42 pochází z pohřebiště ve Strážnici (okr. Hodonín), nelze je však přiřadit ke konkrétním hrobům. Z pohřebiště bylo dále zachráněno 15 keramických nádob, kování zřejmě tří věder, 8 náušnic, náhrdelník, 7 nožů, 5 seker, kopí, 5 ostruh, vrták, 3 přezky, 2 přesleny a 2 zlomky bronzových plíšků. Na základě nálezu velkého množství keramiky je usuzováno, že se jednalo o typické venkovské pohřebiště. Pohřebiště fungovalo v průběhu 9. – 1. poloviny 10. století (*Dostál 1966*, 175).

V raném středověku byly hřebeny ukládány do hrobů jen vzácně, nacházíme je však jak na pohřebištích spojených s vyšším sociálním prostředím (Pražský hrad – Lumbeho zahrada), tak na venkovských pohřebištích (Strážnice, okr. Hodonín). Hřebeny ukládané do hrobů jsou jak jednostranné tak oboustranné, zdobené i nezdobené. Hřebeny z pohřebišť se ve svých morfologických parametrech a ve výzdobě nijak neliší od hřebenů ze sídlištních kontextů.

9.2 Hřebeny ze sídlištních kontextů

Většina středověkých hřebenů je nacházena na sídlištích, ať už se jedná o hradiště, hrady, města nebo rovinná sídliště. Ze souboru 134 hřebenů, které jsem zpracovávala, jich 88 pochází z nějakého typu sídliště.

Hřebeny z hradišť tvoří nejpočetnější skupinu. Z devíti hradištních lokalit pochází celkem 32 hřebenů. Naprostá většina exemplářů spadá do období raného středověku (30), jeden hřeben je datován do raného – vrcholného středověku a jeden lze označit pouze jako středověký. Výzdobu má osmnáct hřebenů a z nich devět je zdobeno dvěma a více výzdobnými motivy. Hřebeny nacházené na hradištích jsou jak jednostranné tak oboustranné. Informace o tom zda hřebeny pochází z akropole nebo z předhradí hradiště jsem měla k dispozici jen u několika nálezů. Hřebeny č. 11 a 12 byly nalezeny na jižním předhradí hradiště Břeclav – Pohansko (okr. Břeclav; *Vignatiová 1992*, 80 – 81). Hřebeny č. 13, 14 a 15 z téhož hradiště pochází z velkomoravského velmožského dvorce (*Dostál 1975*, 186, 188). Hřeben č. 49 byl

nalezen v odpadním objektu v jihovýchodní části předhradí hradiště Mikulčice (okr. Hodonín; *Kavánová 1995*, 210). Z akropole hradiště Vyšehrad pochází hřeben č. 61 (*Varadzin 2014*)⁴⁹. Informace o dalších nálezech, které se nacházely v objektu nebo vrstvě společně s hřebenem, jsem měla k dispozici u 7 hřebenů. S hřebeny se nejčastěji nacházela keramika a v menší míře kovové, kostěné či kamenné předměty. Bohatý soubor předmětů byl nalezen společně s hřebenem č. 25 z hradiště Budeč (okr. Kladno). Kromě hřebenu bylo z objektu vyzvednuto: pravěké pazourkové škrabadlo, keramika, zlomek kamenného žernovu, železný hřeb, zlomky tyglíku a železné tyčinky, skleněný korálek a kostěný kroužek (*Váňa 1995*, 19, 21).

Hřebenů z rovinných sídlišť je 24 a pochází z 14 lokalit. Většina z nich je datována do raného středověku (20), čtyři exempláře jsou datovány do vrcholného středověku. Třináct hřebenů je zdobených a z nich deset má výzdobu tvořenou pouze jedním výzdobným motivem. Z rovinných sídlišť pochází jednostranné, oboustranné i dlouhé hřebeny (4 exempláře). Hřebeny byly nalezeny v sídlištních objektech – ať už se jedná o obytné objekty (zemnice, polozemnice a podobně) nebo o různé sídlištní jámy. Informace o dalších nálezech, které se nacházely v sídlištním objektu společně s hřebenem, jsem měla k dispozici u 16 hřebenů. Z objektů byla společně s hřebeny vyzvednuta keramika, v menší míře kovové, kostěné, kamenné, skleněné předměty, kosti a další biologický odpad. Větší množství nálezů kromě hřebenu pochází například ze sídlištního objektu na lokalitě Praha – Horní Počernice. Z objektu byla kromě hřebenu vyzvednuta keramika, přeslen, zlomek žernovu, brousek, zlomek šídla, pískovcová deska a bronzová přezka (*Vencl – Zadák 1985*, 298, 303 – 304).

Druhou nejpočetnější skupinu představují hřebeny z měst. Ze 7 měst pochází celkem 28 hřebenů, nejvíce (20) jich je z Prahy. Třináct exemplářů je datováno do vrcholného středověku, deset do vrcholného – pozdního středověku, tři do raného a dva do raného – vrcholného středověku. Výzdobu má osm hřebenů, z nichž čtyři jsou zdobeny jedním výzdobným motivem (rytými liniemi) a čtyři dvěma a více výzdobnými motivy. V městském prostředí se ve větší míře vyskytují dlouhé hřebeny. Ze skupiny 28 hřebenů z měst jich je dlouhých 19 a zbylých 9 je oboustranných. Hřebeny byly nalezeny v sídlištních objektech nebo vrstvách, v menší míře v odpadních nebo výrobních objektech. Informace o dalších nálezech, které se našly v objektu nebo vrstvě

---

⁴⁹ Ústní sdělení od Mgr. L. Varadzína, PhD.

společně s hřebeny, jsem měla k dispozici u 5 exemplářů. V objektech a vrstvách se společně s hřebeny našla zejména keramika, v menší míře kovové, kostěné a skleněné předměty, zvířecí kosti a další biologický odpad. Velké množství nálezů pochází z vyzděné odpadní jámy na lokalitě Praha – Jungmanovo náměstí. Z jámy bylo kromě fragmentu hřebene nalezeno velké množství keramiky, kachle, zlomky skleněných nádob, zlomky skleněných vitráží, železa, zvířecí kosti a rostlinné zbytky (*Richterová 1986, 209*).

Nejméně početně zastoupeny jsou hřebeny z hradů, pouze čtyři exempláře. Dva z nich jsou datovány do vrcholného středověku, jeden do raného – vrcholného a jeden do vrcholného – pozdního středověku. Výzdobu má pouze jeden hřeben. Dva exempláře jsou oboustranné a dva náleží k typu dlouhých hřebenů. Informace o dalších nálezech, které se našly společně s hřebenem, jsem neměla k dispozici.

Raně středověké hřebeny pochází zejména z hradišť a rovinných sídlišť, vrcholně a vrcholně – pozdně středověké hřebeny převážně z měst. Velmi málo hřebenů jsem zaznamenala na hradech, tato skutečnost je však podle mého názoru dána spíše charakterem souboru, který jsem shromáždila, a neznamena to, že se na hradech hřebeny nevyskytovaly. Hřebeny se v průběhu středověku nepochybně používaly v různých sociálních prostředích, ať už se jedná o hradiště, hrady, města či rovinná sídliště. Na hradištích se často nachází větší množství hřebenů, zatímco na rovinných sídlištích se většinou vyskytuje jeden nebo dva exempláře. Je tedy možné, že na hradištích byly hřebeny hojněji používány. Většina rovinných sídlišť, ze kterých jsem měla k dispozici hřebeny je datována do raného středověku. Na vrcholně středověkých rovinných sídlištích se hřebeny vyskytují jen velmi málo.

Hřebeny z různých sociálních prostředí se nijak výrazně nelišily svými morfologickými parametry. Na všech typech lokalit nacházíme jak jednostranné tak oboustranné hřebeny, dlouhé hřebeny pocházejí zejména z měst, případně z hradů a v menší míře z rovinných sídlišť. Ve všech sociálních prostředích se používaly jak zdobené tak nezdobené hřebeny. Lze říci, že v raném středověku byly bohatěji zdobené hřebeny z hradišť než z rovinných sídlišť. Na řadě hřebenů z hradišť lze najít výzdobu tvořenou kombinací dvou a více výzdobných motivů zatímco většina hřebenů z rovinných sídlišť je zdobena pouze jedním výzdobným motivem.

Hřebený ve středověku nebyly rozhodně na našem území běžnou součástí hrobových výbav a na pohřebištích je nacházíme pouze ojediněle. Vyskytují se však na různých typech sídlištních lokalit, a ačkoliv se mnohdy jedná o ojedinělé nálezy, je zřejmé, že hřebený byly v průběhu středověku poměrně běžně známými a používanými předměty.

10 ZÁVĚR

V této diplomové práci jsem se zabývala vývojem hřebenů ve středověku. Snažila jsem se popsat, jak se v průběhu jednotlivých období měnily morfologické parametry a výzdoba tohoto artefaktu. V samostatných kapitolách jsem se věnovala výrobě hřebenů ve středověku, funkci, symbolice a magickým významům hřebene a také sociálně - reprezentačním aspektům užívání hřebenů.

V kapitole o výrobě hřebenů ve středověku jsem se podrobněji zabývala materiály, ze kterých byly hřebeny vyráběny. Hřebeny byly nejčastěji kostěné nebo parohové, luxusní exempláře však mohly být vyrobeny také ze slonoviny nebo želvoviny. Ojediněle jsou na některých středověkých lokalitách dochovány dřevěné hřebeny. V dalších částech kapitoly jsem se věnovala technologii výroby hřebenů, výzdobným motivům, archeologickým dokladům dílen na výrobu předmětů z kosti a parohu a také otázce míry specializace košťářství.

Funkce hřebenů se v průběhu středověku příliš neměnila. Hřebeny byly ve všech obdobích především nezbytnou hygienickou pomůckou určenou k úpravě vlasů a případně také vousů. Tento artefakt však sloužil také jako pomůcka k uchycení vlasů a ozdoba účesu, s čímž souvisí téma vývoje účesu ve středověku, kterému jsem také věnovala pozornost.

V kapitole o symbolice a magických významech hřebene jsem se v první řadě snažila popsat různé představy o magickém významu lidských vlasů a vousů a rituály spojené s jejich stříháním a česáním. Samotné hřebeny měly řadu symbolických významů, mohly být osobními ochrannými předměty, vyjadřovat společenský status svého majitele a darovaný hřeben mohl být také vyjádřením lásky nebo obdivu. Specifickou skupinu představují většinou bohatě zdobené liturgické hřebeny, které byly osobními předměty duchovních a hrály důležitou roli v katolické liturgii.

Důležitou součástí této práce je analýza, syntéza a následná interpretace vybraného vzorku středověkých hřebenů z území České republiky. Analyzovala jsem 134 hřebenů z období raného až vrcholného (u některých nálezů až z pozdního) středověku. Informace o hřebenech jsem čerpala z literatury a v některých případech

také přímou dokumentací jednotlivých nálezů. Hřebeny jsem rozdělila na základě jejich datace do pěti skupin: na raně středověké (6. – 12. století), raně – vrcholně středověké (12. – 13.) století, vrcholně středověké (13. století), vrcholně – pozdně středověké (13. – 14. výjimečně až 15. století) a středověké hřebeny bez bližší datace. Každou z těchto skupin jsem se zabývala zvlášť. Mým cílem bylo zjistit jaké morfologické parametry a výzdoba byly pro hřebeny v daném období typické. Raně středověké hřebeny jsou v souboru zastoupeny nejvíce (68), raně – vrcholně středověkých hřebenů je 9, vrcholně středověkých hřebenů je 33, vrcholně – pozdně středověkých hřebenů je 14 a středověkých hřebenů bez bližší datace je 10.

Na závěr jsem se pokusila o zhodnocení, na základě kterého jsem došla k těmto závěrům. Nejčastějším materiálem používaným na výrobu hřebenů byla kost. Převládají hřebeny oboustranné, nicméně převažující typ hřebene se liší v jednotlivých obdobích. Ve skupině raně středověkých hřebenů mírně převažují oboustranné nad jednostrannými, ve skupinách vrcholně a vrcholně – pozdně středověkých hřebenů je nejvíce dlouhých hřebenů (tato skutečnost je však do značné míry dána charakterem souboru, který se mi podařilo shromáždit). Většina hřebenů je kompozitní konstrukce, tedy složená z více částí (destiček). Jednodílné hřebeny vyrobené z jednoho kusu suroviny převažují ve skupinách vrcholně a vrcholně – pozdně středověkých nálezů, tato skutečnost je však do velké míry dána faktem, že v těchto skupinách je nejvíce dlouhých hřebenů, které byly vyrobeny z jednoho kusu suroviny. V rámci morfologických parametrů jsem se dále zabývala konstrukcí středové části a tvarem bočních destiček. Tyto parametry jsem nemohla porovnávat u dlouhých hřebenů, protože je nemají a u značného množství jednostranných a oboustranných hřebenů jsem je neměla k dispozici. Ve všech obdobích středověku měla většina hřebenů středovou část složenou z více dílů (destiček), boční destičky mají nejčastěji obdélníkový tvar. Většina hřebenů nebo jejich fragmentů nemá dochovány nýtky nebo stopy po nich. Tato skutečnost je však podle mého názoru dána zejména stavem dochování nálezů a nesevídčí o tom, že by se nýtky pro konstrukci hřebenů nepoužívaly. Minimálně polovina středověkých hřebenů měla nějaký druh výzdoby. Nejvíce jsou zdobeny raně středověké exempláře, ve vrcholném a pozdním středověku až do novověku byly hřebeny zdobeny méně a jednodušeji. Hřebeny byly ve všech obdobích dekorovány nejčastěji rytím a nejběžnějšími výzdobnými motivy byly linie a kolečko nebo několik soustředných kroužků s tečkou uprostřed. Na mnoha nálezech se vyskytuje kombinace

dvou nebo i více výzdobných motivů. Hřebeny jsou nejčastěji zdobeny ve středové části.

V kapitole o chronologii, morfologii a typologii středověkých hřebenů jsem se nejprve zaměřila na časně slovanské hřebeny (6. – 7. století) a zabývala jsem se otázkou jejich návaznosti na hřebeny doby stěhování národů. Hřebeny časně slovanského období byly jednostranné i oboustranné, jednostranné exempláře měly zpravidla trojúhelníkovitou nebo obloukovitou rukojeť a v tomto období jsou převládajícím typem. Z porovnání hřebenů mladší fáze doby stěhování národů a hřebenů časně slovanského období je patrná návaznost jak v morfologických parametrech, tak ve výzdobě. V dalších částech kapitoly jsem se věnovala raně středověkým hřebenům (8. – 12. století), jednostranným a oboustranným hřebenům závěru raného – pozdního středověku (12. – 15. století) a morfologii a výzdobě středověkých hřebenů bez bližší datace. V průběhu raného středověku a v mladších obdobích postupně převládly oboustranné hřebeny, jednostranné exempláře se však i nadále vyráběly a používaly. U hřebenů z různých období středověku je patrná návaznost v morfologických parametrech i ve výzdobě a podoba hřebenů se nijak výrazně neměnila. V poslední části kapitoly jsem se věnovala specifické skupině dlouhých hřebenů a možným interpretacím jejich funkce. Tyto specifické artefakty se vyráběly a používaly pouze ve vrcholném středověku (od 2. poloviny 12. do 13. ojedinele počátků 14. století).

V poslední kapitole jsem se zabývala sociálně – reprezentačními aspekty užívání hřebenů a otázkou, zda se nějak lišily exempláře z různých sociálních prostředí. Nálezy jsem rozdělila na hřebeny z pohřebišť a na hřebeny ze sídlištních kontextů a těmito dvěma skupinami jsem se následně zabývala každou zvlášť. Na našem území nacházíme hřebeny jako součást hrobové výbavy jen velmi vzácně. Vyskytují se však jak na venkovských pohřebištích, tak na těch spojených s vyšším sociálním prostředím a ve svých morfologických parametrech a výzdobě se nijak neliší od hřebenů ze sídlištních kontextů. Hřebeny ze sídlištních kontextů jsem rozdělila na hřebeny z hradišť, hradů, rovinných sídlišť a z měst. Raně středověké hřebeny se nachází zejména na hradištích a případně rovinných sídlišťích, vrcholně a vrcholně – pozdně středověké nálezy pochází převážně z měst. Hřebeny z různých typů lokalit se nijak výrazně neliší svými morfologickými parametry a ve všech sociálních prostředích nacházíme zdobené i nezdobené exempláře. Raně středověké hřebeny z hradišť jsou bohatěji zdobené, než

exempláře z rovinných sídlišť. Hřebeny známe z různých typů středověkých sídlištních lokalit a byly to poměrně běžně známé a používané předměty.

Vzhledem k tomu, že o středověkých hřebenech neexistuje žádná souhrnná studie, doufám, že se mi zadané téma podařilo zpracovat tak, aby má práce byla v dané problematice určitým přínosem. Dle mého názoru si toto téma rozhodně zaslouží pozornost.

11 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

AMBROSIANI, K. 1981: Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe. Stockholm Studies in Archaeology. Stockholm.

BARNYCZ-GUPIENIEC, R. 1959: Naczynia drewniane z Gdańska w X – XIII. wieku. Łódź.

BARTOŠKOVÁ, A. 2003: Kostěná a parohová industrie ze Staré Boleslavi. In: I. Boháčová (ed.), *Mediaevalia archaeologica* 5, Praha: Archeologický ústav AV ČR Praha, 227 – 266.

BARTOŠKOVÁ, A. 2014: Budeč. Významné mocenské centrum prvních Přemyslovců. Praha.

BARTOŠKOVÁ, A. – ŠTEFAN, I. 2006: Raně středověká Budeč – pramenná základna a bilance poznatků (K problematice funkcí centrální lokality), *Archeologické rozhledy* LVIII, č. 4, 724 – 757.

BERANOVÁ, M. – LUTOVSKÝ, M. 2009: Slované v Čechách: archeologie 6. – 12. století. Praha.

BUBENÍK, J. 1988: Slovanské osídlení středního Poohří. Text. Obrazové přílohy. Praha.

BYRSKÁ, E. 1953: Grzebienie z Gdańska, *Przegląd Archeologiczny* 26 – 28, 426 – 433.

CALLMER, J. 2002: North – European trading centres and the Early Medieval craftsman. Craftsmen at Åhus, north – eastern Scania, Sweden ca. AD 750 – 850+. In: B. Hårdh – L. Larsson (eds.), *Central Places in the Migration and Merovingian Periods, Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001*, Lund: The Department of Archaeology and Ancient History, 125 – 157.

CNOTLIWY, E. 1973: Rzemioslo rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym. Wrocław.

CRUSE, J. 2007: *The comb: it's history and development*. London.

CURTA, F. 2008: Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechám a Moravě), *Archeologické rozhledy* LX, č. 4, 643 – 694.

ČERVINKA, I. L. 1928: Slované na Moravě a říše Velkomoravská. Jejich rozsídlení, památky a dějiny. Brno.

DOLENSKÝ, A. et al. 1935: *Dějiny účesu a ozdob k jeho hotovení užívaných I*. Praha.

DOSTÁL, B. 1966: *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha.

- DOSTÁL, B. 1975: Břeclav – Pohansko. Velkomoravský velmožský dvorec. Díl IV. Brno.
- DOSTÁL, B. 1985: Břeclav – Pohansko. Časně slovanské osídlení. Díl III. Brno.
- DROBERJAR, E. 2002: Encyklopedie římské a germánské archeologie v Čechách a na Moravě. Praha.
- FRIDRICHOVÁ, M. – PROFANTOVÁ, N. 1997: Časně slovanské žárové hroby z Prahy – Bohnic. In: J. Hrala (ed.), *Archaeologica Pragensia* 13, Praha: Muzeum hlavního města Prahy, 49 – 73.
- HAVRDA, J. 2003: Praha 1 - Staré Město, Bílkova čp. 863/I a čp. 855/I. In: V. Ledvinka (ed.), *Archeologický výzkum v Praze v letech 1999 - 2000*, *Pražský sborník historický* 32, Praha: Archiv hlavního města Prahy, 324.
- HAVRDA, J. 2007: Praha 1 - Malá Strana, Tomášská ulice čp. 20/III. In: V. Ledvinka (ed.), *Archeologický výzkum v Praze v letech 2005 - 2006*, *Pražský sborník historický* 35, Praha: Archiv hlavního města Prahy, 325 - 326.
- HAVRDA, J. – TRYML, M. 2013: Nebovidy. Středověká osada v pražském podhradí. Praha.
- HNÍZDILOVÁ, P. 2008: Kostěné artefakty ze Staré Plzně. Plzeň: Západočeská univerzita. Nepsaná diplomová práce.
- HRUBÝ, V. 1957: Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě, *Památky archeologické* 48, 118 – 217.
- HRUBÝ, V. 1965: Staré Město. Velkomoravský velehrad. Praha.
- CHMIELOVSKA, A. 1971: Grzebienie starożytne i sredniowieczne z ziem polskich. Łódź.
- CHYBOVÁ, H. 1998: Pravěké a slovanské osídlení Kroměřížská: průvodce archeologickou expozicí a sbírkami Muzea Kroměřížska. Kroměříž.
- JASTRZEBSKI, A. 1999: Produkcja Rogownicza na Wroclawskim Rynku w 2. pol. XIII i w XIV. Wieku. In: M. Ježek – J. Klápště (eds.), *Mediaevalia Archaeologica* 1, Praha: Archeologický ústav AV ČR Praha, 89 – 99.
- JAWORSKI, K. 1994: Pozdně středověká hřebenářská dílna ve Vratislavi, *Archaeologia historica* 20, 601 – 614.
- JAWORSKI, K. 2007: Rzemieślnicza obróbka surowca kościanego i rogowego w późnośredniowiecznym Wrocławiu, *Archeologia historica* 32, 511-525.

KAVÁN, J. 1958: O zpracování a výzdobě kosti u západních Slovanů v době hradištní. In: J. Eisner (ed.), *Vznik a počátky Slovanů 2*, Praha: Československá akademie věd, 253 – 285.

KAVÁN, J. 1964: Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohu u Slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. In: J. Eisner (ed.), *Vznik a počátky Slovanů 5.*, Praha: Československá akademie věd, 217 – 249.

KAVÁN, J. 1980: Technologie zpracování parohové a kostěné suroviny, *Archeologické rozhledy XXXII*, 280 – 305.

KAVÁNOVÁ, B. 1995: Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice. In: F. Daim – L. Poláček (eds.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice, Band 1*, Brno: Archeologický ústav AV ČR Brno, 113 – 379.

KLANICA, Z. 1986: *Počátky slovanského osídlení našich zemí*. Praha.

KLANICA, Z. 1993: Mutenice – slavjanskoe poselenie 7 – 10 vv. In: J. Pavúk (ed.), *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1 – 7 septembre 1991*, Bratislava: Institut archéologique de l' Académie Slovaque des Sciences à Nitra, 83 – 91.

KLANICA, Z. 2008: *Mutěnice – Zbrod. Zaniklé slovanské sídliště ze 7. – 10. století*. Brno.

KLÁPŠTĚ, J. 1999: Příspěvek k povaze svědectví středověkých artefaktů: úzký kostěný hřeben a možnosti jeho výpovědi. In: A. Avenarius – Z. Ševčíková, *Slovensko a európsky jihovýchod, Medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému jubileu T. Štefanovičovej)*, Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislavě, 364-384.

KLÍPA, J. 2014a: Poklady benediktínských klášterů, Kapitola VI. In: D. Foltýn – J. Klípa – P. Mašková – P. Sommer – V. Vlnas (eds.), *Otevři zahradu rajskou: Benediktíni v srdci Evropy*, Praha: Národní galerie v Praze, 257 – 281.

KLÍPA, J. 2014b: Wolfgangův hřeben v kožené etuji. In: D. Foltýn – J. Klípa – P. Mašková – P. Sommer – V. Vlnas (eds.), *Otevři zahradu rajskou: Benediktíni v srdci Evropy*, Praha: Národní galerie v Praze, 351.

KNOR, A. 1957: Nová hradištní sídliště na Kladensku a Slánsku, *Památky archeologické* 48, 58 – 98.

KOCH, U. 1996: Die Menschen und der Tod. Stätten der Totenruhe – Grabformen und Bestattungssitten der Franken. In: P. von Zabern (ed.), *Die Franken Wegbereiter Europas, Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben*, Mainz: Reiss – Museum Mannheim, 723 – 737.

KOŠTÁL, J. 2013: *Vízmburk. Příběh ztraceného hradu*. Havlovce.

- KUNA, M. – PROFANTOVÁ, N. 2005: Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách. Praha.
- KUNZLER, M. 1996: Kamm, im liturg. Gebrauch. In: W. Kasper (ed.), Lexikon für theologie und kirche Fünfter Band Hermeneutik bis Kirchengemeinschaft, 1161.
- LEACH, E. R. 1958: Magical Hair, The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 88, č. 2, 147 – 164.
- LUTOVSKÝ, M. 2001: Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha.
- MAREŠOVÁ, K. 1985: Uherské Hradiště – Sady. Staroslovanské sídliště na Dolních Kotvicích. Uherské Hradiště.
- MAŠEK, N. 1957: Středověký objekt z Loun, Archeologické rozhledy IX, č. 4. 507 – 509.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. 2002: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu 1. Praha.
- NIEDERLE, L. 1911: Život starých Slovanů. Díl I. Svazek 1. Praha.
- PETRÁŇ, J. a kol. 1985: Dějiny hmotné kultury I (1). Praha.
- PETRÁŇ, J. a kol. 1997: Dějiny hmotné kultury II (2) Praha.
- POLAK, Z. 1998: Przedmioty drewniane. In: M. Rebkowski (ed.), Archeologia średniowiecznego Kolobrzegu tom III, Kolobrzeg: Instytut archeologii i etnologii Polskiej akademii nauk, 253 – 258.
- POLÁČEK, L. 2000: Holzbearbeitungswerkzeug aus Mikulčice. In: L. Poláček (ed.), Studien zum Burgwall von Mikulčice, Band 4. Brno: Archeologický ústav AV ČR Brno 303 – 361.
- POLLA, B. 1979: Bratislava Západné suburbium. Výsledky archeologického výzkumu. Košice.
- PROFANTOVÁ, N. 2009: Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slavinity do střední Evropy. K článku Florina Curty, Archeologické rozhledy LXI, č. 2, 303 – 330.
- RICHTER, M. 1963: Výzkum opevněné středověké osady v Hradištku u Davle, Archeologické rozhledy XV, č. 2, 200 – 219.
- RICHTEROVÁ, J. 1986: Nálezový soubor z vyzděné jímky na Jungmannově nám. v Praze 1. In: J. Hrala (ed.), Archaeologica Pragensia 7, Praha: Muzeum hlavního města Prahy 205 – 235.
- RYCHLÍK, M. 2013a: „Účesy jako umění?“ Nástin vlasových úprav a jejich symboliky v Africe, Anthropologia Integra 4, č. 1, 49 – 65.

RYCHLÍK, M. 2013b: Copy a hřebeny: Poznámky k dějinám účesu v asijských kulturách, *Culturologia* 2, č. 1, 36 – 49.

RYCHLÍK, M. 2013c: Paruky, lokny i vši. Nástin historie účesu ve starověkých kulturách, *Culturologia* 2, č. 2, 26 – 43.

RYCHLÍK, M. 2013d: S manou ve kštitici: Tradiční vlasové úpravy v Polynésii (a Mikronésii), *Anthropologia Integra* 4, č. 2, 29 - 44.

SALAČ, V. (ed.) 2008: Archeologie pravěkých Čech / 8. Doba římská a stěhování národů. Praha.

SCHMIDT, B. 1961: Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteleuropa. Halle.

SKLENÁŘ, K. 2000: Archeologický slovník. Část 4. Kostěné artefakty. Praha.

SLIVKA, M. 1983: Výrobky z kosti a parohu na Slovensku z obdobia stredoveku, *Archeologia historica* 8, 327-346.

SMETÁNKA, Z. 1963: Osada z doby hradištní u Kojic ve východních Čechách, *Archeologické rozhledy* XV, 29 – 32, 37, 41 – 44.

SMETÁNKA, Z. 2010: Legenda o Ostojovi. Praha.

SMETÁNKA, Z. – FROLÍK, J: 2014: Katalog, In: J. Frolík (ed.), *Castrum Pragense* 12, Pohřebiště v Lumbeho zahradě na Pražském hradě. Díl I. Katalog., Praha: Archeologický ústav AV ČR Praha, 41 - 211.

SMIRNOVA, L. 2002: Social Hierarchy of early Novgorod on the Evidence of an Analysis of the 10-11 Century Combs, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 30, 77-106.

STEHLÍKOVÁ, D. 2014: Biskupský hřeben, zvaný svatého Vojtěcha. In: D. Foltýn – J. Klípa – P. Mašková – P. Sommer – V. Vlnas (eds.), *Otevři zahradu rajskou: Benediktini v srdci Evropy*, Praha: Národní galerie v Praze, 53.

STEPNIK, T. 1996: Średniowieczne wyroby drewniane z Ostrowa Lednickiego – analiza surowcowa. In: Z. Jasiewicz - A. Kaszubkiewicz – Z. Kurnatowska (eds.), *Studia Lednickie IV, Lednica – Poznań: Muzeum pierwszych piastów na Lednicy*, 261 – 296.

SVOBODA, B. 1965: Čechy v době stěhování národů. Praha.

ŠOLLE, M. 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha.

TEJRAL, J. 1975: K langobardskému odkazu v archeologických pramenech na území Československa, *Slovenská archeológia* XXIII, č. 2, 379 – 446.

TIHELKA, K. 1963: Knížecí hrob z období stěhování národů u Blučiny, okr. Brno – Venkov, Památky archeologické LIV, č. 2, 467 – 498.

TUREK, R. 1982: Čechy v raném středověku. Praha.

ULBRICHT, I. 2006: Die gedrechselten Holzfunde aus dem mittelalterlichen Schleswig. In: H. Gräfin von Schmettow – V. Vogel (eds.), Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien 17, Holzfunde aus dem mittelalterlichen Schleswig, Neumünster, 9 – 96.

VAN GENNEP, A. 1997: Přejímací rituály. Praha.

VÁŇA, Z. 1973: Přemyslovský Libušín. Historie a pověst ve světle archeologických výzkumů.

VÁŇA, Z. 1976: Bilina. Výzkum centra přemyslovské hradské správy v severozápadních Čechách v letech 1952, 1961 – 64 a 1966, Památky archeologické 67, č. 2, 393 – 478.

VÁŇA, Z. 1995: Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972 – 1986. Praha.

VAVRA, E. 1999: Kamm. In: J. B. Metzler (ed.), Lexikon des Mittel Alters, Band V., Hieria – Mittel bis Lukanien. Stuttgart - Weimar, 884 – 885.

VENCL, S. 1981: Hřeběn. In: M. Buchvaldek – J. Sláma (eds.), Praehistorica 8, Varia archaeologica 2, 243 – 248.

VENCL, S. – ZADÁK, J. 1985: Časně slovanská polozemnice z Prahy 9 – Horních Počernic, Archeologické rozhledy XXXVII, č. 3, 297 – 307.

VIGNATIOVÁ, J. 1992: Břeclav – Pohansko: slovanské osídlení jižního předhradí. Díl 2. Brno.

WINTER, Z. 1906: Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století. Praha.

ZÁPOTOCKÝ, M. 1977: Slovanské osídlení na Děčínsku, Archeologické rozhledy XXIX, 521 – 553.

ZELLER, G. 1996: Tracht der Frauen. In: P. von Zabern (ed.), Die Franken Wegbereiter Europas, Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben, Mainz: Reiss – Museum Mannheim, 672 – 683.

ZEMAN, J. 1976: Nejstarší slovanské osídlení Čech, Památky archeologické LXVII, č. 1, 115 – 235.

12 SEZNAM PŘÍLOH

KATALOG NÁLEZŮ STŘEDOVĚKÝCH HŘEBENŮ Z ÚZEMÍ ČESKÉ REPUBLIKY

OBRÁZKY:

Obrázek 1. Účes slovanských dívek – vlasy spletené do copů a ozdobené květy (Dolenský 1935, 115).

Obrázek 2. Účes vdaných žen – vlasy zahalené šátkem (Dolenský 1935, 117).

Obrázek 3. Účes zdobený čelenkou (Dolenský 1935, 122).

Obrázek 4. Účes franských dívek – část vlasů stočená na temeni do závitů (Dolenský 1935, 141).

Obrázek 5. Typický účes vznešených dam ve Franské říši – vlasy upravené do silných pramenů obtočených stuhou (Dolenský 1935, 142).

Obrázek 6. Účes vznešených dam na merovejském a franském dvoře inspirovaný byzantskou módou (Dolenský 1935, 145).

Obrázek 7. Účes bohatých dam ve 13. století – vlasy schované v síťce a zakryté turbanovou pokrývkou hlavy (Dolenský 1935, 166).

Obrázek 8. Typický účes žen z vyšší společnosti 14. století – odhalené vlasy stažené pomocí jehlic a po stranách překryté dekorativními síťkami (Dolenský 1935, 214).

Obrázek 9. Hřeben sv. Lupuse, biskupa ze Sens, Francie (Cruse 2007, 147).

Obrázek 10. Hřeben sv. Herberta, 9. století, Belgie (Cruse 2007, 147).

Obrázek 11. Hřeben sv. Henryho, 11. – 12. století, Anglie (Cruse 2007, 149).

Obrázek 12. Hřeben a pouzdro na hřeben sv. Wolfganga, Německo (Klípa 2014a, 351).

Obrázek 13. Hřeben sv. Vojtěcha (Stehlíková 2014, 53).

Obrázek 14. Slonovinový hřeben ze 14. století zobrazující milence v zahradě (Cruse 2007, 153).

Obrázek 15. Oboustranný hřeben ze zimostrázového dřeva, 10. – 11. století, Novgorod (Smirnova 2002, 95).

Obrázek 16. Oboustranný hřeben z Prahy – Podbaby (Salač 2008, 185).

- Obrázek 17.** Pouzdro na oboustranný hřeben z Prahy – Podbaby (Salač 2008, 185).
- Obrázek 18.** Jednostranný hřeben č. 1 ze Staré Boleslavi (okr. Mladá Boleslav) s vyklenutými bočními destičkami (Bartošková 2003, 252).
- Obrázek 19.** Oboustranný hřeben č. 2 ze Staré Boleslavi (okr. Mladá Boleslav) zdobený rytými liniemi, očky, motivem hadovce a vpichy (Bartošková 2003, 252).
- Obrázek 20.** Jednostranný hřeben č. 7 ze Staré Boleslavi (okr. Mladá Boleslav) s obdélníkovými bočními destičkami (Bartošková 2003, 252).
- Obrázek 21.** Fragment oboustranného hřebene č. 12 z Břeclavi – Pohanska (okr. Břeclav) zdobený mřížkou a zdvojenými úhlopříčkami vytvářejícími trojúhelníkovitá pole (Vignatiiová 1992, 228).
- Obrázek 22.** Oboustranný hřeben č. 23 z Budče (okr. Kladno) zdobený motivem hadovce v kombinaci s rytým žebříkem a očky (Váňa 1995, 60).
- Obrázek 23.** Oboustranný hřeben č. 25 z Budče (okr. Kladno) zdobený motivem girlandy a vpichy sdruženými do tvaru trojúhelníků (Váňa 1995, 60).
- Obrázek 24.** Jednostranný hřeben č. 30 z Kozlů (okr. Mělník) s trojúhelníkovitou rukojetí zdobenou rytými liniemi (Beranová – Lutovský 2009, 41).
- Obrázek 25.** Jednostranný hřeben č. 31 z Prahy – Veleslavína s mírně obloukovitým držadlem zdobeným rytými liniemi (Zeman 1976, 148).
- Obrázek 26.** Oboustranný hřeben č. 32 z Roztok u Prahy (okr. Praha – západ) zdobený ve středové části čtyřmi obdélnými poli, z nichž každé je diagonálně členěno na čtyři trojúhelníky (Kuna – Profantová 2005, 484).
- Obrázek 27.** Jednostranný hřeben č. 39 z Dolánek – Rubínu u Podbořan (okr. Louny) jehož boční destičky jsou zakončeny vyřezávanými zvířecími hlavičkami (předpokládaná podoba celého hřebene dle F. Steinera; Bubeník 1988, tab. IV, 24).
- Obrázek 28.** Oboustranný hřeben č. 40 ze Strážnice (okr. Hodonín) zdobený kombinací rytých linií a větvičkovitého ornamentu (Dostál 1966, tab. LI., 17).
- Obrázek 29.** Oboustranný hřeben č. 41 ze Strážnice (okr. Hodonín) zdobený šachovnicovým ornamentem (Dostál 1966, tab. LI., 20).
- Obrázek 30.** Fragment oboustranného hřebene č. 48 z Mikulčic (okr. Hodonín) s výzdobou v podobě mřížky (Kavánová 1995, 330).
- Obrázek 31.** Jednostranný hřeben č. 51 z Mikulčic (okr. Hodonín) zdobený na horní liště vyřezávanými kolečky (Kavánová 1995, 330).
- Obrázek 32.** Oboustranný hřeben č. 57 z Pražského hradu – III. nádvoří zdobený motivem kolečka s tečkou v kombinaci s rytými liniemi a vlnicí (Foto. A. Mezuliáníková).

Obrázek 33. Oboustranný hřeben č. 70 z Prahy – Rybné ulice s bohatou výzdobou tvořenou rytými liniemi, kolečkem s tečkou, půlobloučky a vyřezávanými kosočtverci (Foto. A. Mezuliáníková).

Obrázek 34. Dlouhý hřeben č. 77 z Prahy – Rybné ulice zdobený jedním pásem rytých linií (Foto. A. Mezuliáníková).

Obrázek 35. Oboustranný hřeben č. 80 z Prahy – Karmelitské ulice zdobený motivem kolečka s tečkou a vyřezávanými kolečky (Foto. A. Mezuliáníková).

Obrázek 36. Oboustranný hřeben č. 85 z Mutěnic (okr. Hodonín) zdobený ve středové části rytými liniemi (Klanica 1993, 87).

Obrázek 37. Fragment jednostranného hřebene č. 86 z Bíliny (okr. Teplice) s trojúhelníkovitými bočními destičkami, zdobený rytými liniemi (Váňa 1976, 412).

Obrázek 38. Jednostranný hřeben č. 104 z Čachovic (okr. Chomutov) s trojúhelníkovitou rukojetí a bočními destičkami zakončenými stylizovanými zvířecími hlavičkami (Bubeník 1988, tab. CCXLVIII, 13).

Obrázek 39. Fragment oboustranného hřebene č. 112 z Vraclavi (okr. Ústí nad Orlicí) zdobený kombinací ryté výzdoby a vpichů (Foto. A. Mezuliáníková).

Obrázek 40. Oboustranný hřeben č. 115 z Prahy – Náměstí Republiky zdobený kombinací ryté a vyřezávané výzdoby (Foto. A. Mezuliáníková).

Obrázek 41. Fragment dlouhého hřebene č. 128 z Prahy – Náměstí Republiky zdobený dvěma pásy rytých linií (Foto. A. Mezuliáníková).

TABULKY:

Tabulka 1. Druh materiálu středověkých hřebenů.

Tabulka 2. Typ středověkých hřebenů.

Tabulka 3. Konstrukce středověkých hřebenů.

Tabulka 4. Typ středové části středověkých hřebenů.

Tabulka 5. Typ bočních (koncových) destiček středověkých hřebenů.

Tabulka 6. Dochované nýtky (nebo otvory po nich).

Tabulka 7. Typ výzdoby středověkých hřebenů.

GRAFY:

Graf 1. Druh materiálu středověkých hřebenů.

Graf 2. Typ středověkých hřebenů.

Graf 3. Konstrukce středověkých hřebenů.

Graf 4. Typ středové části středověkých hřebenů.

Graf 5. Typ bočních (koncových) destiček středověkých hřebenů.

Graf 6. Dochované nýtky (nebo otvory po nich).

Graf 7. Typ výzdoby středověkých hřebenů.

13 PŘÍLOHY